

JOSEÉ CORNIDE E A VILA DE SADA

Pedro López Gómez

A. C. IRMÁNS
SUÁREZ
PICALLO

Retrato de José Cornide Saavedra. Litografía de J. Donon [Real Academia de la Historia]

edita | Asociación Cultural Irmáns Suárez Picallo
texto | Pedro López Gómez
traduce | Emilio Insua
maqueta | Manuel Pérez Lorenzo
imaxe da capa | Mapa do Reino de Galicia
(1772), por J. Cornide (fragmento)
[Real Academia de la Historia, C-Atlas E, II, 10]
imprime | Lugami Artes Graficas
depósito legal | C 815-2014
tiraxe | 500 exemplares
correo | comisionsuarezpicallo@gmail.com
web | www.areal.gal
Sada · setembro de 2021

DIRECTIVA presidente: Francisco A. Pita Fernández / vicepresidente: Manuel Pérez Lorenzo / secretario: Abel López Soto / vicesecretario: Rubén Anido Regueiro / tesoureira: Carlos Babío Urkidi / vogais: Marisa Naveiro López, Estevo Rodríguez Liste, Laura I. Pita Campos, David García Pauwels

JOSÉ CORNIDE E A VILA DE SADA

Pedro López Gómez

De D. José Cornide escribiuse moito, ainda que non tanto como as súas achegas á cultura galega merecerían, pola falta de publicación da maior parte dos seus manuscritos, e dos documentos a el vinculados. Varias biografías, e publicacións diversas sobre aspectos destacados da súa obra permíennen consideralo como unha das figuras cume da ilustración galega, sen a amplitude de coñecementos de Sarmiento, por exemplo, pero moito máis sistemático nos seus traballos. Unha bibliografía sucinta e imprescindible comprendería o discurso de ingreso de Carlos Martínez-Barbeito no Instituto José Cornide, 1965¹; a biografía escrita por Antonio Gil Merino en 1992²; e as postas ao día sobre este ilustrado de Pedro López Gómez, accesibles na rede as últimas, dos anos 1997, 2010 e 2013³. E de entre os numerosos estudos parciais sobre a súa obra, nos últimos cincuenta anos, hai que destacar o monumental traballo de Juan Manuel Abascal Palazón e Rosario Cebrián, 2009⁴, sobre as viaxes de Cornide por España e Portugal, resultado dun proxecto de investigación de varios anos de duración e excelentes resultados.

Hoxe recoñécese como a «principal figura intelectual da Galicia do seu tempo»⁵. Sen unha formación académica coñecida, a partir dos seus trinta

anos comeza unha carreira de cargos e responsabilidades, que se deben sen dúbida aos seus dotes de organización e saberes, e tamén ao seu berce e estamento social: foi rexedor bienal da Coruña por Real orde (1763-1764), como máis tarde o sería perpetuo de Santiago (1766), neste por designación do Arcebispo, e como tal, Deputado do Reino nas Xuntas do Reino de Galicia de 1769 e 1781. Pero, ademais, interveu desempeñando funcións varias en institucións tan características do século como foron o Hospicio da Coruña (1769-1770), a Academia de Agricultura de Galicia (1765-1774), o Montepío de Pescadores do Reino de Galicia (1775), e o Consulado Marítimo e Terrestre da Coruña (1787); desempeñando no mundo de corporacións académicas tan relevantes como a Real Academia da Historia diversos cargos, entre eles o de Secretario perpetuo e Bibliotecario (1802-1803) desta institución, ata o seu falecemento.

Da relación de Cornide coa vila de Sada⁶, podemos dicir que se centra en tres aspectos: a súa condición de fidalgo facendado, con bens vinculados en Mondego, a súa participación poética no certame literario de Sada de 1761, e as numerosas mencións á vila nas súas obras históricas, económicas, especialmente as xeográficas. Fagamos algunas referencias:

■ 1.ª FIDALGO FACENDADO EN SADA, POSUIDOR DO VÍNCULO DE MONDEGO

Cornide herda títulos, propiedades e rendas por dobre vía, segundo indica no seu testamento, feito en Madrid o 20 de febreiro de 1803⁷: por parte de seu pai, Don Diego Cornide de Saavedra, Señor de Mariz e da súa casa de Vendra, e D.ª Francisca Xaviera Folgueira Bermúdez de Castro, señora das casas de Folgueira e de Mondego, sobriña segunda deste, Dna. Francisca Jerónima Folgueira Bermúdez de Santiso, como se nomea na partida de bautismo de Cornide, pola que sabemos que nace o 25 de abril de 1734⁸. Na *Relacion de los méritos y servicios* que presenta ao Consello de Castela en 1790, denomínase «Señor de Maariz, Saá, Amoeyro e Cebreyro», e indica que tamén é herdeiro universal do Tenente Xeneral dos Reais Exércitos D. José de Avellaneda e Santiso, Comandante Xeneral da Provincia de Castela; e declarase fidalgo notorio de sangue, descendente de tales, e Señor das referidas xurisdicións polo Censo Español publicado de orde de S.M.⁹

Así, pois, de seu pai, Diego Antonio Cornide Saavedra e Gayoso, que foi oidor da Real Audiencia de Galicia, decano do Colexio de Avogados da Coruña e asesor do Capitán Xeneral e posteriormente Vicerrei de Nova España, o Marqués de Croix, herdara¹⁰ o señorío de Maariz, que incluía ademais os coutos de Saa, Amoeiro e Cebreiro, coas súas xurisdicións, décimos e regalías, que lle fora aforado pola Encomenda de Portomarín, en 1764, por vida de tres reis. E igualmente no partido de Furelos, tiña arrendado o Coto de San Xoán de Furelos a Encomenda de Portomarín en 1.300 rs.¹¹, e á súa vez ao avogado Don José Moscoso e Prado, de 1774 a 1791 polo menos que saibamos¹².

Percibía rendas José Cornide no Partido de Valga de catro casas distintas; no Partido de Bendía, cobradeiras nas casas de Cornide e Folgueira; da casa de Mondego; dos Partidos das Mariñas da Coruña e Betanzos, que lle administraba o seu mordomo Ignacio Bragado. E igualmente do mencionado partido de Furelos por valor de 1300 rs.¹³. O seu administrador era o seu compadre Don José Moscoso e Prado, con quen o unía gran amizade e amor aos libros, que lle ingresa 3300 rs. vn. en 1774, cantidade que gasta parcialmente en arranxar a igrexa parroquial e o hospital de peregrinos, posto que San Xoán de Furelos está no camiño francés das peregrinacións a Santiago¹⁴.

Era dono tamén de diversos vínculos e morgados, dos que nos interesa especialmente o vínculo de Mondego, valorado en 40 000 ducados, que comprendía a casa da Torre, na parroquia de Mondego¹⁵, diversos lugares nesta parroquia e nas de Veiga, Bergondo, Ouces, Visma e val de Barcia. E igualmente posuía algunas propiedades urbanas en Santiago e dúas casas na Coruña, unha na rúa de Ferreiría, fronte ao adro da Colexiata de Santa María, e outra fronte á fachada principal.

RELACION DE LOS MERITOS Y SERVICIOS

DE DON JOSEPH CORNIDE DE SAAVEDRA
y Folgueira, Señor de Maariz, Saá, Ameyro y Cebreiro,
Regidor Honorario, y Capitan de Milicias Urbanas de la Ciudad
y Plaza de la Coruña, y Regidor perpetuo de la de Santiago.

Onsta es natural de la Ciudad de la Coruña : de edad de cincuenta y seis años : é hijo legítimo de D. Diego Cornide de Saavedra, Becerra, Señor de Maariz, Saá, Ameyro y Cebreiro, Alcalde mayor que fué de lo Civil de la Real Audiencia de Galicia, Asesor General del Virreinato de Nueva España ; y de Doña Francisca Folgueira Bermudez de Santiso su mujer : sobrino, y universal heredero del Teniente General de los Reales Ejércitos D. Joseph de Avellaneda y Santiso, Comandante General de la Provincia de Castilla : hidalgado notorio de sangre, descendiente de tales, y Señor de las referidas jurisdicciones por el Censo Español publicado de orden de S. M.

Que en diez y seis de Mayo de mil setecientos cincuenta y cinco fué recibido Académico Honario de la Real Academia de la Historia, mereciendo este distintivo con consideración á su literatura y conocimientos en este ramo y en el de las Humanidades.

Que en el de mil setecientos sesenta y tres fué elegido de órden de S. M. Regidor Bienal de la Ciudad de la Coruña, cuyo empleo exerció tan á satisfacción del Público y de aquel Ayuntamiento, que le mereció se le mandasen guardar en adelante las regalías, honores y preminencias de tal.

Que en el año de mil setecientos sesenta y cinco contribuyó por su zelo á la patria á la fundación de la Academia de Agricultura de Galicia, primera de esta clase en España, y en calidad de tal se le despachó Título de Académico Fundador, su fecha á primero de Julio del mismo año ; resultando de las Actas de la referida Academia, que por muerte de su Secretario perpetuo D. Bernardino de Lago, se le nombró para sucederle en el Empleo en seis de Marzo de mil setecientos setenta, por votos unánimemente conformes de la referida Academia, habiendo-

Relación de méritos e servizos de José Cornide. Madrid, 1790

Esta foi derrubada para construír a casa-pazo actual, denominada Casa Cornide, que pasaría a mans dos Franco tras a Guerra Civil.

Cornide mantiña o nivel de vida ao que o obrigaban o seu rango e posición social. Os gastos deberon ser considerables, ao que non debu ser alleo o carácter xeneroso de Cornide e a súa despreocupación polos asuntos económicos propios. Nos seus apuros influíron a desgraciada sorte dalgún dos Correos de América, e da súa xenerosidade dan testemuño os gastos de tres mozos, de 1778 a 1779, a quen pagaba os seus estudos en Santiago, aspectos sobre os que demos detalles noutras ocasións¹⁶.

O máis antigo señor de Mondego sería Juan Patiño, que casou con María de la Torre, de quen recibiría a posesión. A través do seu fillo Domingo Sánchez Bermúdez de la Torre pasaría a Juan Sánchez Bermúdez da Torre, rexedor perpetuo da cidade da Coruña, casado con María Bermúdez de Castro y Santiso, da casa de Aplazadoiro, con quen instituío o vínculo da chamada Casa de la Torre, no ano 1675, na cabeza da súa única filla. Era esta Andrea Josefa Bermúdez y Santiso, esposa de Agustín Folgueira de Cornide y Alonso, avogado da Real Audiencia e herdeiro da Torre de Folgueira en San Paio de Bexán, Outeiro de Rei, a quen herdou a súa filla Francisca Bernarda Jerónima Folgueira Bermúdez, que casou con Diego Antonio Cornide e Saavedra, de quen xa dixemos cargos e posesións. Este matrimonio, pais do noso D. José Andrés Cornide y Saavedra, foi o que construíu, en 1748, a casa-pazo chamada Casa de Cornide, na Coruña¹⁷.

Na súa quinta ou pazo de Mondego pasaba longas tempadas, e alí parece realizou algunas experiencias agrícolas, como plantacións útiles e a cría de vermes de seda¹⁸. Estas afeccións podémolas relacionar co seu interese e participación na Academia de Agricultura de Galicia, da que foi Secretario, institución que pretendeu modernizar a agricultura galega, innovando os métodos de explotación das terras, introducindo

A Torre de Mondego, residencia de Cornide, antes da súa demolición nos anos 70 do s. XX [Arriba: MARTÍNEZ BARBEITO, Carlos. *Torres, pazos y linajes de la provincia de La Coruña*. A Coruña: Deputación Provincial, 1978 / Esquerda: DURÁN LORIGA, Miguel. *Pazos gallegos. Materiales para su estudio*. Pontevedra: Deputación Provincial, 2014]

novos cultivos e establecendo premios ás melloras realizadas polos agricultores, así como difundindo o coñecemento de novas maquinarias de teares ou muíños de vento, para a mecanización dos procesos na agricultura e a industria rural. Do pazo parece que non queda ningún rastro material significativo, pero por diversas cartas e informes podemos facernos unha leve idea da leira e contido da casa.

No seu Borrador dunha viaxe desde Villafranca a Santiago [1786], infórmanos de que na súa facenda de Mondego ten algúns milleiros de árbores pinabetais, que despois de dar ramaxe e broza, ao cabo de 40 anos deixan o dobre de utilidade que os terreos comúns das Mariñas. E igualmente as moreiras, das que ten excelentes e más frondosas que as do Marqués de Santa Cruz na vila, a pesar de non

estar nos mellores terreos; pero non se atreveu áinda a tentar a cría de verme por non ter quietude nin persoas de confianza a quen encomendalo, pero viuno criar e conservarse moi ben nesta cidade¹⁹. Non temos datos de que o tentase.

Afirman Abascal e Cebrián que a súa casa, o seu fogar, foi esta casa, na súa facenda de Mondego, seguramente a mencionada «casa de la Torre», onde sempre enviou os seus libros, papeis, obxectos curiosos, recollidos nas vías etc. e onde, engadimos nós, redactaría boa parte dos seus traballos, e moitas das súas cartas aos seus numerosos e variados correspondentes. Podemos supoñer que os manuscritos e cartas datados en Mondego foron elaborados alí, como estes exemplos que citamos:

A súa *Memoria sobre las minas de Galicia y otras producciones del reyno mineral* dirixida ao S(eñ)or D(o)n Miguel Bañuelos o seu Intendente Xeral, datada en Mondego o 28 de agosto de 1783 (RAH.9.3909-1), da que hoxe hai edición facsímile. Bañuelos e Cornide mantiveron correspondencia en 1786 cando o primeiro lle pediu información sobre determinados aspectos económicos de Galicia, cartas das que non se conservan os orixinais, pero si copias no AHN (Códice, L 1049)²⁰.

Carta de Cornide a Fr. Pablo Rodríguez. Mondego, 7 de decembro de 1783, RAH -9-3918-2 b, consultándolle sobre Xeografía antiga de Galicia; E outra ao seu inseparable López de la Torre Ayllón y Gallo, Mondego, 17 de febreiro de 1789²¹.

Podemos facernos unha idea do equipamento desta casa, talvez amoblada, parcialmente, con mobles portugueses. Durante a súa longa estadía en Lisboa en 1799, mestura de viaxe académica e de espionaxe, comunicaba por carta ao seu amigo López de la Torre Ayllón y Gallo, o 12 de xaneiro do devandito ano, que tivo que alugar apartamento e pagar 6 meses por adiantado, para aforrar fonda e restauración, para o que comprou mobles, coa idea de levalos todos a Galicia por un barco neutral, e que procurou que se lle adapten á súa casa de Mondego. Non hai noticias de que chegassen²².

O 28 de abril de 1800, agradecía ao erudito bispo de Beja, Manuel de Cenáculo, con quen mantivo unha cordial relación, o agasallo que recibira dun Belén do Nadal, para a súa filla M.^a de las Hermitas, habida no seu segundo matrimonio, que di lucirá na capela da súa casa de Mondego, dedicada ao Sr. San Xosé²³. Por tanto, o pazo dispoña de capela propia, como era usual.

O pazo pasaría a esta filla, que fora declarada herdeira universal no testamento que citamos anteriormente. Cornide falecera, segundo se indíca neste, o 23 de febreiro de 1803²⁴. Casou Hermitas con Don José Álvarez de Abreu y Marín, Tenente Coronel, natural de Almería, quen contraeu novas nupcias ao enviuar, con D.ª María Josefa Peteira, e que ainda vivía en 1831²⁵. Faleceu Hermitas na Coruña o 18 de febreiro de 1820. Non foi monxa, pois, nin morreu no convento da Enseñanza, como queren algúns, pero con ela acábase a descendencia directa de Cornide. O vínculo dos Cornide pasaría a Don Diego Quiroga y Cornide, tío de Hermitas, en 1835, tras preitear co viúvo desta; e con el, supoñemos, o pazo de Mondego.

Ao parecer, Carlos Martínez-Barbeito, alcanzou a ver o pazo, a mediados dos anos 80 do pasado século, cando áinda quedaban algúns restos del, áinda que xa ameazaba ruína, e pouco despois pudo comprobar a súa total destrución; e afirma que probablemente o seu abandono debeuse á mudanza da familia ao pazo que posuían na rúa Damas, 31, na Coruña, hoxe coñecido como Casa de Cornide²⁶. Áinda que nos inclinamos por outra versión²⁷, que apunta á posible venda que Hermitas fixo ao Concello coruñés, para saldar as numerosas débedas con que se viu angustiada ao falecemento de seu pai, brillante home de ciencia pero non moi bo xestor económico, ao que parece. Débedas recoñecidas sen especificar no seu testamento, no que encarga a Vicente González Arnau, un dos tres amigos a quen nomea albaeas e testamentarios, que realice a memoria «circunstanciada» de todas elas²⁸.

A casa-pazo foi deseñada por un enxeñeiro militar de prestixio, Francisco Llobet, seguindo a liña dos novos modelos cortesáns, cun aire cosmopolita e francés, e manifesta a intencionalidade dos seus propietarios de ser un culto ornato da cidade. O seu gran volume de tres plantas está suavizado por elementos «filorococós», tales as súas esquinas redondeadas, os seus vans e perfil superior curvilíneos, e os seus balcóns monumentais, con elegantes varandas. A fachada coróase por un gran escudo, elemento simbolicamente diferenciador das outras vivendas, propiedade de ricos burgueses, que non tiñan menor fachenda²⁹. Na guerra de Independencia sábese que albergou dependencias do Concello, a Escola de Tomásinos, e tras pasar por varias mans vendeuse ao Estado, de novo ao Concello, e por poxa a Pedro Barrié de la Maza, que o transmitirá á esposa de Franco, Carmen Polo y Martínez Valdés, nunha operación pouco transparente. Hoxe, como o pazo de Meirás³⁰, é reclamado pola acción popular para que regrese ao dominio público, non sen resistencia por parte da familia Franco.

■ 2.ª A SÚA PARTICIPACIÓN NA FUNCIÓN LITERARIA DA «REAL FÁBRICA DE JARCIAS» DE SADA EN 1761

Este certame celebrouse en Sada, con motivo dos primeiros aniversarios de Carlos III sendo Rei de España, no que participou José Cornide con «décimas» da súa autoría. Certame no que tamén participou o famoso cura de Fruíme. Foron publicadas por Murguía, sendo director do Arquivo do Reino de Galicia³¹; os orixinais manuscritos estaban en poder, por aquel entón, de A. Rey Escariz.

A fábrica de lona e enxarcias de Sada fora fundada en 1674³². A construción de buques de guerra entre 1670 e 1834 baseouse na militarización dos individuos especializados, mediante a súa inscrición na Matrícula de mar, e na posterior contrata das obras con individuos matriculados³³. O fornecemento de cánabos converteuse nun

insumo imprescindible para prover á Mariña española, de cordas, enxarcias e lonas para o aparello dos seus buques de vela, e o mantemento dunha política imperial e as comunicacóns con América, e, debido a que España era deficitaria, a súa produción, manufactura e control da súa distribución converteuse nun eixo da política imperial da época, e de aí o interese en estender este cultivo nas posesións americanas, para non depender totalmente do cánabo ruso, que se obtiña no Báltico, mediante un comercio que se canalizaba a través do Sund, e que sufriu os altibaixos das guerras por aquelas latitudes, en que esta vía de comunicación se pechaba ao tráfico³⁴. Esta mesma carencia e políticas similares poderían explicar as estratexias para o aprovisionamento de materias primas forestais para a construcción de navíos³⁵. E esta é a razón pola que os flamengos Baltasar de Roo e Adrián Kiel, chegados a Galicia fuxidos do seu Flandres natal, instalasen entre 1674 e 1762 varias fábricas téxiles, e en 1674, fundasen a de Sada, que sería a más duradeira. Os postos de responsabilidade foron desempeñados por persoal especializado de orixe flamenga, pero os seus obradoiros empregaron a boa parte da poboación sadense, que abandonou por iso os seus tradicionais labores pesqueiros. A fábrica recibiu privilexios de Carlos II, e para garantir a súa seguridade construíronse as baterías de Fontán e Corbeiroa³⁶. Ao falecemento dos seus fundadores, as desavinzas entre os seus herdeiros³⁷ levaron ao seu peche, ata que a Coroa se fixo cargo dela, como Real Fábrica de Jarcia y Lona, revitalizándoa, pero en 1762 trasladaríase a Ferrol, que garantía unha mellor defensa da súa ría, provocando unha crise económica en Sada, áinda que o traslado repercutiría favorablemente na saúde dos veciños, polo cesamento da polución producida pola fábrica³⁸. Estamos, pois, en vésperas do seu traslado a Ferrol, e habería que pensar se a homenaxe ao soberano non sería un intento de frear esta disposición, tan prexudicial para a economía da vila.

Volvendo ao certame, contextualiza Murguía no seu artigo, a escasa ou nula producción literaria de principios do s. XVIII, en Galicia, devorada a súa producción poética polo prosaísmo, e apunta á ansia de renovación que trouxo a nova dinastía borbónica, manifestada nas reunións científicas, e ao afán por saber de ciencias naturais, poesía, música e teatro, que levou á creación en Santiago dunha Academia, o 28 de xaneiro de 1731, á que concorreu o máis selecto da cidade, «Baixo o punto de vista da intelixencia e a doutrina», o que foi celebrado nas principais cidades con representacións e festexos que duraron a tarde e o día seguinte.

Non se daban as condicións para que a milicia na Coruña, emulando á Academia compostelá, puidese crear un centro literario ou «Academia de poetas», que enccheso o baleiro existente na cidade³⁹. Consta, segundo o cura de Fruíme, que o militar José Piñel se dirixiu a el, como secretario da organización, coa intención de crear un centro similar, co título de «Academia de Apolo», sen que se saiba cando nin como foi ou habería de ser.

Estes centros intelectuais, segue Murguía, celebraban festexos, cívicos ou relixiosos, con representación de comedias en Noia e en Compostela, con procesións e

música da súa afamada Capela. Pero entre todos destacou o certame que, en 1761, os empregados da real fábrica de enxarcias, de Sada, organizaron para celebrar o primeiro aniversario de Carlos III como rei de España, e ao que concorreu o más selecto das familias da Coruña e Betanzos, por considerala de importancia polos seus organizadores. Murguía describénos unha idílica Arcadia pouco crible:

Aires de bienestar y felicidad llenaban los hogares de empleados que hacían más gratas las aficiones literarias de los jefes que los dirigían, alcanzando entre todos un sentimento de estrecha amistad con los principales señores que vivían en la hermosa aldea de Mondego. Una, la primera de todas, la de nuestro Cornide.

Ao parecer, Cornide, establecido na súa quinta de Mondego, axudaría á organización do festival⁴⁰, describindoo despois nunhas «décimas». Non habería noticias de tal certame a non ser por esas «décimas», atopadas por Rey Escariz, quen as puxo ao dispor de Murguía para a súa publicación, aínda que nin un nin outro indican nin onde nin cando acharon tal tesouro.

As tales décimas, en galego, teñen o mérito de diferenciar determinados vocábulos galegos do portugués, acudindo á súa etimoloxía, mediante algunas grafías, como o «g», como en 'Gil', o «j» para 'xuíz' e outras similares, e o «x» para 'dixo', por exemplo, e utilizando o «ñ» para a portuguesa «nh», como 'minha'.

A función respondía ás afeccións literarias dos xefes da unidade, en colaboración cos señores da aldea de Mondego, especialmente Cornide. O programa da festa foi o seguinte: loa a cargo do cura de Fruíme⁴¹; «refresco cumplido», probablemente ás mencionadas familias distinguidas, a quen se denomina «jente de bon vestido», é dicir, ao que chamariamos a «xente ben» das Mariñas, ofrecido polo oficial Juan Gil⁴², que se encargou da orde e dirección da festa, e a continuación, representación da comedia de Calderón *Afectos de odio y de amor*, que era unha dos seus mellores, escollida polo contador da Maestranza, Gil, como entendido en asuntos literarios⁴³.

No libro *Personal de Legos*⁴⁴ do Catastro do Marqués de la Ensenada, de 1752, ofrécesenos unha nómina do persoal, que non debía diferir moito da que coñeceu Cornide uns nove anos despois. Di que os *Oficiales de Guerra*, empregados na Real Maestranza do termo son: D. Sebastián de Llana, tenente de navío, que ten de soldo 480 escudos, que fan 4.800 rs. ano; e D. Juan Gil Taboada, Ministro da mencionada Real Fábrica, casado, a súa idade 42 anos; ten dous fillos menores, na súa compañía á sogra, unha criada e de soldo 480 escudos, que fan 4.800 reais ano. E a continuación desfila todo o resto do persoal, baixo a rúbrica que indica a súa categoría e función, estado civil ou relixioso (solteiro, casado ou viúvo), fidalguía, se a tiver, familiares e criados dependentes, se os tiveren, soldo mensual e anual, residencia, se teñen outra que Sada, que adoita ser A Coruña, Betanzos ou Santiago, procedencia foránea, como é o caso dos valencianos, ou estranxeira, que son os holandeses e ingleses traídos como especialistas. Indicamos só algúns nomes e número total de cada categoría:

Oficiales de Contaduría: D. José Bragunde e D. Juan de Maio.- *Guarda Almagazen (sic)*: D. Felipe Mariano Matheos, maestre de jarcia. *Peones de confianza*: Antonio de Barros, Joseph Díaz.- *De misma jerarquía pero hidalgos*: D. Joseph Paredes, D. Antonio Xeijo.- *Maestro Maior de Lonas*: Patricio Lakey de nación inglesa.- *Oficiales de lona de la misma nación inglesa*: Diego Comian, Edmundo Kingth, Juan Lakey.- *Fabricantes de lona (nación valenciana) a «estajo»*: Mariano Tagt, Vicente Puchol, e outros 17.- *Ídem de este Reino*: Julián de Castro e outros 3.- *Maestre de rastrillar cáñamo para lonas*: Juan Carmona.- *Rastrilladores de cáñamo para lona*: Jacobo Medal y otro 6.- *Espadadores de cáñamo*: Francisco Vázquez.- *Majadores de cáñamo*: Pedro da Veiga y 2 más.- *Muchachos que hacen canelas*: Francisco de Lago y 2 más.- *Maestros de hacer jarcia, de nación holandesa*: Juan Harksezerull, Balthasar Ventein, Francisco Benebrie.- *Maestro de la misma jerarquía, de nación inglesa*: Guillermo Klarq.- *Oficiales de jarcia*: Francisco Rigueiro y 4 más.- *Hiladores de cáñamo para jarcia*: Francisco dá Vila y 10 más.- *Rastrilladores de cáñamo para jarcia*: Alejandro Fernández y 3 más.- *Hiladores de jarcia*: Manuel de Fraga y 23 más.

Sobre a obra de teatro, no catálogo de Biblioteca Nacional infórmasenos de que se trata dunha comedia histórica que ten lugar en Suecia e Rusia; segundo Vising (1925) dísenos, foi escrita entre 1646 e 1655, unha representación estaba proxectada para Carnestolendas de 1658, e a súa primeira impresión foi en 1664. Foi representada ante os reis o martes de Entroido de 1658, pola compañía de Francisco García. E hai unha loa escrita por Martín Brahones a quen se atribuíu tamén a propia comedia nalgúnha ocasión⁴⁵. Dividida en tres xornadas, caracterízase polos seus parlamentos harmoniosos e polo lirismo dos elementos descriptivos que aparecen no texto. É salientable a figura da protagonista, resaltando a súa fermosura física xunto con outros trazos de tipo masculino – vestimenta, valentía etc.- así como o seu papel de defensora dos dereitos propios do seu sexo⁴⁶. Esta comedia terá oito reedicións ao longo do s. XVIII, e concretamente unha en 1961, na imprenta de Antonio Sanz, na praciña da rúa da Paz, ano do certame literario de Sada.

Quedamos sen saber, con todo, cal foi o texto que serviu para a representación en Sada, e que compañía se responsabilizou da representación, se non foron os propios oficiais da *maestranza*, representando incluso os papeis femininos, como era frecuente.

Nos dous intermedios ou «pousas» tocaron os gaiteiros e representáronse dous entremeses ou *momerías*, que facían referencia aos dolorosos transos dos indefensos, con gran éxito entre o público do común. No primeiro, un escribán e un xuíz, dispostos a embargar o que for, incluíndo unha igrexa e o seu campanario, sofren a xustiza popular e vanse cunha man chea de nada e a outra de ningunha; no segundo, un desvergonzado escolante e o seu enxeñoso criado fixeron as delicias do público. Para pechar, unha danza, que fandangueou un tal Domínguez. E os asistentes finalizaron na porta do «bon vivant» de Gil, que pretendría obsequialos cun daqueles inmortais convites que se usaron longo tempo despois en Sada e a

percorrer as rúas da vila con cancións tumultuosamente. A representación fíxose sobre taboados alumados por candís.

As décimas de Cornide, cheas de prosaísmo, di Murguía, escritas nunha linguaxe festiva e retranqueira, e «utilizando la chispa epigramática de un buen escarnio», describindo o desenvolvemento da festa, non eran de gran valor. Entregadas a Gil coa recomendación de que ninguén as vise, pasaron de man en man, ata chegar ás dun tal Salgado, que contestou con outras e un romance cheo de burlas, titulado O Apaixonado da Academia de Apolo (Salgado) dá conta ao seu amigo o Fidalgo de Polayna (Cornide) do que pasou cos seus versos, o que mortificou tanto a Cornide que replicou con outra décima en galego e varias seguidillas en castelán⁴⁷. E non contento con iso, dedicoulle outras poesías en castelán precedidas dun agre preámbulo. E finalizou cunhas oitavas, en castelán, do mesmo tenor. Murguía publicou só a «décima», prescindindo do castelán. E reproduciu a continuación, o soneto A Filida, do que falamos más adiante.

Epigrama Macarronicum

Iam Plicca borda sumunt, iam vento dantur vanderae / Ecce Paquebote presto salire debes. / Publica carta vadit, prodeunt solista farda, 7 Mitit cum sociis inclitam trurbam Caro. / Gens gaudet, marchans longinqua regna, Corunie, / et Guardia, ad pocula, Pampillonea, volat. / CORNIDE, Pardiñas ítem, post grandia fecit / ¿Quantum ex si-ches plena Botella movet! / His (tachado pr esent) Berracundus adest i post prandia / Mensae; / Auditor facus, qui modo Surdos erat⁴⁸

Consérvase, ademais, – di Murguía- un romance en castelán, que non publica, e que vai precedido deste texto: «Habiendo salido un papel Intitulado el Forastero Instruido, y apropiándose a una Polone musa, que ni hace ni deshace, da su descargo a los comprendidos en el, en el que sigue».

1. Décimas

Da cuenta un Hidalgo de Polaina de aquellos mas rancios, y refinados Aldeanos a un apasionado de la Academia de Apolo, de lo que su rudeza pudo sacar a luz de una Comedia que los oficiales de la Contaduría de la Real fabrica de sada, representaron el dia 20 de henero al cumpleaños de nuestro Rey y señor que dios guarde en las siguientes

Ben pensarás que de Sada
che vou facer relación;
pois ten presente que non
che podo despreciar nada,
porque aquela enmarañada
a máis da xente que tiña
era xente da Mariña
e non xente como queira,
que era xente da primeira,
e algunha túa e miña.

Que che estuvo cousa boa
penso que xa cho contaron,
e dirían que empezaron
toda a festa cunha Loa.
Pois alí, de popa a proa,
éramos, segün barrunto,
todos os daquel conxunto
que estábamos ollo alerta
coa boca tan aberta,
chuceiros por noso punto.

Antes que pase daquí
quero decirche de paso
o millor que, en todo caso,
houbo que alabar alí:
o millor, por Christo, sí,
é que Xil, como é raio
da franqueza e non é paio,
á xente de bon vestido
deu un refresco cumprido,
tal o dé Deus ó meu saio.

Despós de ben refreshados
(como digo do meu conto)
fómonos, a cal más pronto,
uns aos outos arrimados,
entramos por uns taboados
que tiñan tantos mecheiros
que paecían luceiros,
alumbrando moitos, moito,
e entre eles tamén escoito
tocar uns poucos gaiteiros.

Logo que tal vin, quedéi
feio unha estatua dereito
e dixen eu: "Se me deito
aquí, quedo feito un Rei",
Ves aquí que a boa lei
de unha probe que alí vin
tuvo lástema de min,
e mandoume que sentado
podía estar, arrimado
a ela, ¡meu serafín!

Así posto desta sorte,
na capa repantingado,
cos seus xonllos apertado,
non che tiña medo á morte.
E dixen : "O Demo porte

quén desexa mellor canto;
deste modo no me espanto
que sea boa a comedia,
mais que sea noite e media
antes que deixe este canto".

Palabras non foron ditas,
cando os da Loa saliron;
decirche que non luciron
foran palabras malditas;
basta que fosen escritas
por Fruime as que dixerón
catro que alí se puxeron,
no nome dos elementos,
a dar a Carlos contentos
os dís que lle souperon.

Outro ven despóis tamén,
papel do Porto facendo,
que anque eu daquelo no entendo
parece que o fixo ben;
moitas gaitas de retén
tocaban de cando en cando,
e abofé que me iban dando
ben gusto cando tocaban,
porque tantos chirlos daban
como os paxaron voando.

Despois desto, comenzó
unha comedia ou un Trasno,
que non debéu de ser asno
o que tal enmarañó;
o que alí se relatou
non che é facil de expricar,
sólo me pudo acordar,
dando ó acordo un sudor,
que, *Afectos de odio e Amor*
entoncés lle oín chamar.

De un tal Caldeirón dis que era,
oín a uns poucos señores
e más que era das mellorres
que o tal Caldeirón fixera;
que entre todas a escollera
o contador da Mestranza,
e, porque no era de chanza,
entre os pousos da comedia
dous entremeses lle media,
para acabar cunha danza.

Despós do pouso primeiro
veu no primeiro entremés
un escibano e un xuez,
con seu papel e tenteiro.
Alí embargaron enteiro,
podo decir, o lugar,
pois chegaron a embargar
a iglesia co campanario,
hastra que un estrafalario
todo lles fixo borrar.

O outro entremés segundo
érache de un escolante,
pero tiñache un vergante
dun criado vagamundo;
éste, se era inmundo
e ben dado a Bercebú
digo que o digas tú,
pois, desde que as apousou
a todas, tamén as dou
á Mestra acarón do cú.

Teño dito que da hestorea
mais grande non me relembro,
de falar dela tembro
porque son bobo de Corea;
sólo, sí, fago memoria
que os que, como eu, miraban
todos as venias lle daban
a todos e a cada un,
e eu do mesmo voto fun
porque todos me folgaban.

Esto posto por diante,
unha Cristerna de barro
que alí andaba no Carro
do Sol, ¡debe ser brillante!;
un Turín como un diamante
tamén alí se mostróu,
e outro que auxilióu
a Cristerna, ben o fixo,
e o que más mal alí dixo
medianamente quedóu.

A baila foi regular,
coma todas soien ser,
mais despós houbo que ver
ó tempo de se acabar;
se entonces viras saltar
un Domínguez no sobrado
dixerás: “¡Hola, cuidado
que este fandanguea ben!”
Pero despós veu tamén
outro ben fandangueando.

Salimos por donde entramos
despós de acabado todo;
sin trepar lama nin lodo
á porta de Xil chegamos,
e se non che nos quedamos
a culpa non che foi súa,
porque a toda canta trúa
salimos da Mestranza
él quería enhela panza
e más dar note de rúa.

Adiós, que por esta vez
máis non che podo decer
porque che están a caer
cáseque, cáseue as dez.
Ben sei que dirás: “Pardez,
que ainda esto era escusado”
Confésome o meu pecado
e que tes moita razón;
por eso pido perdón
do pouco e mal cuciñado.

2. Décima

Anque puxeche o pucheiro
para cocer no Parnaso,
foiche a carne do Pegaso
e estaba duro o calleiro.
A leña veu do palleiro
e púxoch Chamuscado;
mais porque mal amañado
fose o teu presente asnal,
botáchelle pouco sal
e saúche mal, Salgado.

Os festexos, narrados por Cornide nos seus versos, e pasados pola pluma romántica de Murguía, serán retomados pola un tanto melindrosa de Carré Al-dao⁴⁹, que desliza algúñ erro, como confundir o aniversario do nacemento de Carlos III co da súa subida ao trono de España (1759), e para ennoblecer a historia, adxudica a creación dun teatro a Cornide, polo que debeu ser un estrado provisional para a representación, un salón literario a cada recuncho de Galicia, do que só Santiago nos deu mostras, e un estudo a Murguía polo que foi unha breve introdución ás décimas. Merece a pena que trascribamos o seu texto:

Con respecto a la fábrica de jarcia, en que trabajan maestros holandeses y valencianos, y entre cuyos fiadores figuran ascendientes de familias muy conocidas en la villa, de ello y de una fiesta celebrada por el personal de la misma con motivo del aniversario del nacimiento de Carlos III, hay unas curiosas poesías en gallego, escritas por Cornide, en que nos describe los festejos. Descubiertas dichas poesías, ha muy poco, nos presentan a dicho ilustre escritor como uno de los que, en la más aparente que real inactividad del empleo de la lengua materna para la literatura, utilizan nuestro dulce idioma para describir sucesos y lugares. Otra particularidad tienen las poesías, que no son mejores ni peores que las de su tiempo, época de decadencia para las letras; el hacernos ver que el inteligente historiador y arqueólogo tampoco desdeño el trato con las musas. Además las composiciones de Cornide nos recuerdan la vida social, literaria y artística que había en toda Galicia, aún en los más apartados lugares, vida intelectual desaparecida en su mayor parte, efecto del absentismo que tanto perjudicó al país. A Cornide se debió la creación de un teatro en Sada, en el que entre otras obras, se representó una en gallego. En el tomo X del Boletín de la Real Academia Gallega pueden verse dichas poesías y el estudio que acerca de ellos y de su tiempo hizo don Manuel Murguía.

As tres composicións poéticas, de puño e letra de Cornide, foron publicadas, pois, por Murguía, e reproducidas no vol. II de *Escolma de Poesía Galega de Álvarez Blázquez*⁵⁰.

Di D. Xesús que «Tres son as poesías galegas de Cornide: poemas de circunstanzas, coma as décimas ás festas de Sada, onde chutan arreo graciosas expresións descriptivas, e outra décima, en retroque a un tal Salgado, que ten toda a chispa epigramática dun bo escárneo».

Pero a súa obra poética, tanto en galego como en castelán, non é de relevo, segundo Couceiro Freijomil, pois «Su inspiración no se remonta a gran altura»; ainda que José María Álvarez Blázquez, que profundou no estudo dos poetas da época, eloixia o soneto *A Filida*, ao que cualifica, segundo Vilanova, como «la mejor pieza lírica de la lengua gallega en la época de su decadencia literaria»⁵¹, verdadeiro madrigal, e que só por ela podería considerarse a Cornide como verdadeiro poeta. Álvarez Blázquez non oculta, pois, o seu entusiasmo polo soneto, co que Méndez Ferrín concorda⁵². Móvese o poema no universo do amor imposible, e lembra ao paxaro de Lesbia, en dous poemas de Catulo:

Fachada do Pazo de Cornide, coñecido como Casa Cornide, na Coruña, s. XVIII
[C. Babío Urkidi]

1. SONETO [A FILIDA]

"Un Gallego con sus humos de Poeta que también en Galicia tienen las Musas su Pindo, creiendo formar un ta-la-la-las con motivo de cierta imaginada ausencia, prorrumpio en el sige. mal aliñado soneto, qe. pa. qe. diga sale ala vergüenza (delo qe. Ds. nos libre) le vistió con su sayo, Polainas, y Zirolas".

Viche, Filida amada, o paxariño
que, arando desos aires nas campiñas,
descoidado se achanta polas liñas
que cauto cazador pos no camino?

Viche que forza fai para soltarse
e levar a bicada ós seus paxaros
(parte do corazón e fillos caros),
que deixara no niño ao remontarse?

Pois viche a quen che adora pola vida,
que, chantado no ichó dun imposibre,
cata aquí, cata alí si acha saída

para fuxir, pudendo verse libre
e acurrxarse firme no teu seo,
en que chocara atento o seu deseо.

Elucubrouse sobre a relación que puido ter Cornide con outros poetas. A súa coetánea María Francisca de Isla, denominada «la perla gallega»⁵³, brillou na sociedade culta santiaguesa, e cultivou a poesía lírica e o xénero epistolar, pero da súa obra, tamén en galego, só nos chegou o romance *Ao abade de Fruíme*, pois fixo queimar os seus papeis. Martínez-Barbeito descubriuno no fondo Cornide, e sospeitou que o amor imposible que encubría o paxaro preso do soneto do coruñés sería o que sentía por María Francisca, o que retoma Méndez Ferrín, sen achegar ningún dato concreto que o avale.

Abadal e Cebrián si achegan un dato significativo: o seu gran amigo e albacea, Francisco de la Torre Ayllón e Gallo, ao falecemento de Cornide, escribiu á súa filla M.^a de las Hermitas, enviándolle o epitafio de Cornide, dicíndolle que estaba «compuesto en casa de Doña María Francisca de Isla, hermana del Padre Isla y amiga de Cornide, por lo que Martínez Barbeito piensa que pudo estar inspirado por ésta»⁵⁴. Filgueira Valverde, sempre atento ás novedades literarias, e con ganas de singularizarse, fala de «Dona Maruxiña», atribuíndolle o papel de musa dos ilustrados galegos⁵⁵. Outras poesías, de autoría incerta, non melloran os exemplos anteriores.

O porqué da afección literaria de Cornide tivo que ver coa súa formación e ambiente. No noso estudio sobre as fontes para a historia da Educación na Idade Moderna, apuntabamos que

los nobles acomodados educaban a sus hijos en la propia mansión, contratando preceptores particulares licenciados en las Universidades; y la nobleza menos pudiente internaba a sus hijos en colegios de jesuitas o mandaban a los segundones a los Colegios Mayores para que pudieran acceder después a algún cargo jurídico o similar⁵⁶.

Xa desde que o apuntara Juan de Lucena en *Crianza y virtuosa doctrina*⁵⁷, o programa formativo para un mozo nobre incluía o «saber leer, escribir, tañer, cantar, dançar y nadar, luchar, esgrimir, arco y ballesta, llatinar y dezir, xedres y pelota saber bien jugar»⁵⁸.

Nada sabemos das habilidades de Cornide coa pelota, o xadrez ou o arco, que poñemos en dúbida, pero sen dúbida sabería disparar e montar dacabalo, dada a súa afección á caza, e a súa experiencia militar como capitán de milicias urbanas.

A súa educación académica non debeu diferir da propia dos raparigos coruñeses da súa clase social, e probablemente tivo a súa primeira formación no Colexio de Xesuítas da Coruña, seguindo o uso das clases acomodadas e fidalgas da época. Pero que o infiramos das súas simpatías por esta orde, ou que o supoñamos en relación ao usual na súa clase social, non significa que o afirmemos tallantemente, como fan Vilanova ou López Capont, como ocorre tamén coa súa hipotética formación en dereito, que segundo estes autores empezou pero non terminou, e preparou frecuentemente informes xurídicos. Boa parte dos documentos deste carácter presentes nos seus «papeis» débense, sen dúbida, a seu pai.

Os xesuítas non restrinxían os seus ensinos ás aulas, senón que daban gran importancia aos exercicios ao aire libre e á preparación para a vida na sociedade distinguida, con aprendizaxe de música, danza, representacións teatrais, linguaxe correcta e urbanidade. Esta formulación innovadora, proporcionoulles un gran prestixio social e un elevado número de alumnos. As súas aulas estaban abertas aos pobres, pero se segregaba aos relixiosos dos segrelas e aos ricos dos pobres, o que non debía estrañar nunha sociedade caracterizada pola desigualdade xurídica. A estratexia dos xesuítas irá desde gañarse ao pobo, achegarse á nobreza local, pobres en diñeiro, pero que gozaban de autoridade e outros medios, para chegar posteriormente á aristocracia, e captar padroádegos con que ampliar as súas fundacións. O achegamento aos nobres granxeáralles influencia social e capacidade de intervención política, e información moitas veces confidencial que coñecen a través do confesonario; como contrapartida, sufirán unha certa inxerencia nas súas casas e colexios por parte dos nobres⁵⁹.

Non houbo ensino universitario na Coruña, e non a recibiu Cornide, afortunadamente para el, a pesar de que haxa quen afirme os seus estudos humanísticos en Santiago⁶⁰. Aínda que o Estudio Viejo de Compostela viña funcionando desde o s. XVI, a vocación de Cornide non se inclinaba por ningunha das disciplinas que nel se impartían: Teoloxía, Dereito, e Artes. A de Física só comezou a funcionar a partir de 1789, en plena madurez de Cornide. Nin sequera o atraeu Dereito, especialización á que o induciría o seu pai, desde a Presidencia do Colexio de Avogados da Coruña; preferiu dedicarse á investigación.

Proba da boa formación humanística de Cornide é o ser recibido Académico Honorario da Real Academia de la Historia, no 16 de maio de 1755, con consideración «Á SU LITERATURA Y CONOCIMIENTOS EN ESTE RAMO Y EN LAS HUMANIDADES»⁶¹.

Nada sabemos tampouco sobre os seus dotes no baile, o canto ou o uso de instrumentos musicais. Supoñemos que serían as propias da súa idade, no seu momento, e do seu *status*. *Que facía versos, temos probas, aínda que nada posterior ás décimas e sonetos referidos.*

Se os impresos que conservaba Cornide entre os seus papeis puidesen servirnos de orientación sobre os seus gustos, podemos dicir que a consulta dos catálogos que os describen no fondo documental que baixo o seu nome se custodia no ARG⁶² ofrécenos algunas pistas.

Con todo, temos que advertir que estes impresos non formaban parte da súa biblioteca, que pasou ao Consulado tras o seu falecemento, por convenio entre a súa filla e a institución, para cancelar débedas. Si formaban parte, en cambio, dos denominados «Papeles de Cornide», conxunto documental doado por D. Ángel Hermosilla, Auditor Xeral da Armada, en 1895, ao Arquivo do Reino de Galicia, en que se mesturan papeis de función do erudito, tanto na súa vertente pública

como privada, con documentos científicos e literarios, seus e doutros ilustrados, e outros impresos e documentos cuxa presenza aquí non está clara, ademais dos anexados por el dos seus antecesores, especialmente pai e tíos, e dos engadidos polos seus herdeiros, con posterioridade ao seu falecemento, que transforman os seus «Papeles» nun auténtico fondo familiar.

Ali están presentes os traballos dalgúns dos autores clásicos do XVIII, como Bello-ni, Fernández de Moratín, Feijóo, Forner, o P. Isla, Cadalso, Jovellanos, e Nipho, do campo da literatura, a ciencia, o dereito, a política e a economía, sen que falten os críticos da historia e a literatura, Maians i Siscar, ou Sempere y Guarinos, e os seus contrarios, relacionados coa tradición do Apóstolo Santiago, ou o peculiar Torres y Villarroel; algúñ representante da Arcadia Portuguesa, que debeu coñecer nas súas viaxes ao país veciño; e os ilustrados galegos⁵⁵, cos que mantivo unha cordial relación, José de Castro, Diego Cernadas y Castro, Labrada, ou Pérez de Castro, ademais do propio Cornide, representado nalgunhas das súas obras primordiais.

Pero quizais sexan máis indicativas as descripcións de funcións que se realizaron noutras cidades, como Santiago, en honra de Carlos III, en que interveu o mesmo cura de Fruíme, que o fai tamén en Sada⁶³. E non se mantivo ignorante da controversia sobre as comedias, a súa utilidade e prexuízo para a mocidade⁶⁴; e mesmo más significativas dos seus gustos son as obras de teatro, pezas dramáticas ou libretos de ópera, leccións, e serenatas para cantar, para representar no Buen Retiro de Madrid, ou os romances resultado da publicística borbónica da Guerra de Sucesión, que foi acumulando, e que poderíamos tachar de curiosas ou raras⁶⁵. Significativamente, non está presente Calderón de la Barca nin entre os seus «papeles», nin na porción da súa biblioteca que pasou ao Consulado da Coruña.

Estes versos (as décimas) de Cornide enfróntannos a unha serie de problemas: que influencias puido exercer Sarmiento, a quien sempre considerou o seu «mestre», na utilización do galego; dentro de que corrente estética poderíamos incluir a Cornide, a través dos seus gustos, manifestados na súa correspondencia, en relación ás representacións teatrais, á música, á combinación de música e representación, que se dá na ópera, ou nos seus gustos arquitectónicos ou pictóricos. Por non centrarnos no gusto pola paisaxe e a natureza, que nos levaría a outros ámbitos. Os seus comentarios que podemos espigar nas súas numerosas viaxes, achégano aos prerrománticos alemáns e á súa sensibilidade ante a natureza:

Siguiendo el camino desde el Puente de la Castellana... y atravesando una sierrezuela de una legua de ancho, se llega a lo alto de la Cuesta de la Sal, punto de vista el más agradable, pues desde allí se registra el hermoso país de las marinas de Betanzos, su ancha ría, y las más que entran en el seno de La Coruña, cuya Torre de Hércules es término a la a la vista⁶⁶.

Igualmente hai indicios da afición de Cornide pola ópera, pois entre os seus papeis gárdanse varios libretos e textos teatrais, que testemuñan a súa afición

polo xénero, así como os seus comentarios de «entendido na materia», nas reunións sociais en que se obsequiaba aos presentes con algunha audición, como as varias invitacións que tivo durante a súa estancia en Lisboa, e que comentou na súa correspondencia con Ayllón, do que ofrecemos algunha mostra⁶⁷.

Nun domingo de marzo de 1799, en Lisboa, na capela da nosa Señora de Montserrat, baixo o acueduto das Aguas Libres, en conmemoración da festa de San Xosé,

he oído una solemnísima misa cantada... Hubo soberbia orquesta, compuesta de músicos de la ópera y de la patriarcal... aseguro a Vm. que ha sido una de las mejores funciones que he oído en mi vida; es verdad que la música está aquí en mucha estimação y que para esto de fiestas de iglesia se pintan sólos los portugueses⁶⁸.

Uns días despois, en carta ao mesmo Ayllón⁶⁹, dálle a súa opinión sobre o teatro de Lisboa, co detalle minucioso que acostuma, e a seguridade no xuízo do bo entendido, onde mostra non só o seu gusto musical, senón tamén o arquitectónico e o plástico:

Ayer, que fu el día de nuestra señora Dª Carlota [Carlota Joaquina, hija de Carlos IV y esposa de D. Joao, regente de Portugal], estuve en el teatro y, antes que se me olvide, quiero decirle lo que es la casa y espectáculo.

Aquella está muy bien dispuesta y llena de comodidades; tiene una fachada graciosa, con un pórtico rústico que sostiene una tribuna demasiado grande pero que proporciona el que los caruajes reciban la gente a cubierto; luego se bajan dos o tres pasos y se entra en un vestíbulo muy capaz baldosado de mármol, con una linda pintura en el techo que representa la caída de Faetón; a los lados están las oficinas de cobrar.

El teatro es una elipse de más capacidad que el de los caños del Peral, dividido en 5 órdenes de palcos, de los cuales los del 5º sirven como cazuela y tertulia, y en todos componen como unos 120, sin contar el de en medio, destinado a las personas reales, el cual ayer estaba cubierto con una cortina; éste es capaz y alto y comprende la elevación de los 2ºs, 3ºs y 4ºs; los tales palcos o camarotes son muy mezquinos y estrechos, pues tres mujeres de frente están incómodas; el arco de la escena está cortado de 4 hermosas columnas imitando el mármol verde, con capiteles corintios; el telón es de mala pintura y la decoración que ayer sirvió, y representaba el estudio de un pintor, no es mejor. Al baile hubo una de campo y arboleda más razonable; la del teatro vale también poco; se ilumina con arañas y no son muchas.

La ópera que ayer se representó era una bufa llamada Reynaldo de Aste; no cantó el célebre Crescentini pero sí otros dos capones bastante buenos que hicieron papel de mujeres, pues no las hay en esta compañía ni se permiten en Lisboa; el tenor que acaba de venir de esa es un tal Praun, muy bueno en figura y en voz; el bajo y otro tenor, regulares.

El baile ha sido grotesco y vale bien poco: saltos arriba, saltos abajo y, como no hay mujeres, gustan bien poco.

La concurrencia fue grande y sin la brillantez de nuestra Corte. La música me pareció regular y, en el baile, mala y héte aquí cuanto tengo que decir a Vm. por ahora del teatro de Lisboa.

E en cartas posteriores segue dando noticias das súas asistencias a espectáculos musicais, como a sesión de ópera ofrecida polo superintendente de policía Pina Manique á familia real e diplomáticos, onde Girolamo Crescentini «cantó divinamente y el no oirlo es no haber oído cosa de provecho, y tocó la Gerbini un concierto», que non cualifica⁷⁰.

E finalmente, lembremos que o 24 de novembro de 1799, puido escutar en Évora, tamén durante a súa longa estancia en Portugal «una ópera bufa por una compañía andante que acaba de levantar en esta ciudad un teatrito provisional y que consta de 3 mujeres y 4 hombres que no lo hacen mal»⁷¹.

Así pois, e volvendo a Sada, en 1761, temos ao noso protagonista, solteiro⁷² de non máis de trinta anos, fidalgo de boa familia, rico facendado, cunha incipiente fama de erudito, pero tamén con gustos mundanos polo baile, a música e o canto (aínda que os testemuños que aducimos sexan posteriores), e que por familia e e conexións sociais movíase ben entre os seus parentes e iguais estamentais. Sen dúbida unha presa cobizada para as mulleres da súa contorna en idade de merecer.

■ 3.ª A PRESENZA DE SADA NA SÚA PRODUCIÓN CIENTÍFICA: HISTORIA, XEOGRAFÍA, ECONOMÍA

Nas últimas décadas do século XVIII e a primeira metade do XIX produciuse a chegada a Galicia de numerosos empresarios de orixe catalá, industriais da salgadura, logo armadores e conserveiros, que tiveron unha incidencia importante na economía galega, especialmente na pesca, coa introdución de métodos capitalistas de producción, uso de aparellos de pesca de arrastre, especialmente a xávega, que se estimaron prexudiciais para o que hoxe denominaríamos unha explotación sostible, e novos métodos de salgadura. A chegada destes empresarios supuxo para Sada, e para Galicia en xeral, a recuperación dun sector fundamental da súa economía: o pesqueiro, pero tamén a ruptura dun equilibrio tradicional respecto a a súa forma de vida e a explotación dos recursos mariños. A organización tradicional da pesca, de carácter familiar e ámbito local, pasou a mans de empresas exportadoras, con mentalidade capitalista, e introduciu o traballo da muller nas fábricas. A consecuencia foi un sensible crecemento do volume de producción, e o descontento das confrarías e confrades⁷³.

O libro *Interrogatorio do Catastro do Marqués de la Ensenada*, correspondente á freguesía de Santa María de Sada⁷⁴, tamén coñecido como a *Única* por ser levantado coa intención de establecer unha única contribución, no canto da maraña de impostos existente, e no feito para a freguesía de Santa María de Sada o 17 de

xuño de 1752, atopamos informacións de interese para o noso propósito de coñecer a realidade socioeconómica de Sada. O xuíz subdelegado para o establecemento da única no territorio, Joseph Somoza y Monsuriu, a quen veremos posteriormente como colaborador da Academia de Agricultura de Galicia (1765-1774) da que Cornide sería secretario, convocou para evacuar as preguntas do *Interrogatorio* ao tenente de cura da freguesía, Domingo de Ponte⁷⁵, a Domingo Calvo, mordomo pedáneo da mesma, Juan Gómez, Francisco García e Ignacio Pita, labradores e veciños, elixidos en nome da freguesía polo citado mordomo, e Juan de Heiroa, veciño da de San Xoán de Pravio, electo polo Rei, todos eles como prácticos no coñecemento das terras da freguesía, a súa calidade e cantidade.

Á 1.ª Pregunta do *interrogatorio* (Como se chama a poboación, a quen pertence, que dereitos percibe, e canto producen?) dixeron que dita freguesía se denomina de Santa María de Sada, e nela hai mesmo o porto de igual nome; é anexa á xurisdición e merindade de Miraflores e sufragánea da provincia da Coruña.

Tamén dixeron que era de señorío pertencente á condesa de Lemos, quen percibe dos veciños de maior caudal 3 reais de vellón e unha galiña, que é servizo enteiro; dos de medio 1 real e medio e unha galiña, que fai medio servizo; e dos de menor unha galiña; e concorren devanditos veciños en tempo de vendima cun carro, e o que non ten con que facelo, un día e noite de traballo; tamén cobra luctuosa que é unha alfaia de catro pés polo veciño que morre, que se costuma axustar en diñeiro; e uns dereitos con outros ascenderán a 4984 rs. E en resposta a pregunta n.º 17 do devandito *Interrogatorio* fan constar a existencia de 4 dornas ou lanchas que se fretan á vila da Graña e outros portos inmediatos, E os mariñeiros que as serven empréganse «o máis do tempo» nos labores da Real Fábrica de Jarcia y Lona de S. M.

Sada é, por tanto, en 1752, unha parroquia dependente da xurisdición de Miraflores, suxeita a prestacións señoriais ao conde de Lemos (condeza no momento), e cunha discreta actividade mariñeira, pois a maior parte da poboación masculina emprégase na Fábrica de Jarcia y Lona, que pertence á Coroa.

Sobre as excelencias da vila, podemos recorrer á pluma elexíaca de Carré Aldao, que nos canta así: «El término municipal de Sada forma parte del hermoso, fértil y pintoresco país de las Mariñas, que algunos dicen termina en las proximidades de Betanzos, sin que éste pertenezca a ellas. Las Mariñas de Sada se conocen por Mariñas dos Condes, por haber pertenecido a la familia de los Traba o por los muchos nobles que en ellas vivían». E seguen os encomios: «Es abundante el arbolado y numerosos los soutos. El terreno fertilísimo, cría ganado, sobre todo vacuno. La industria es la de la pesca, la salazón de ésta y la conserva. Cuenta con más de treinta molinos harineros movidos por agua, y varios a motor»⁷⁶.

As necesidades da Monarquía española de protexer as súas costas na loita polo predomino marítimo obrigou a construír toda unha tipoloxía defensiva desde

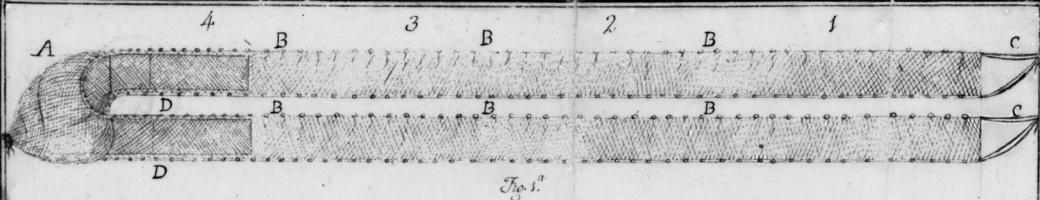

Fig. 1.^a

Fig. 2.^a

Fig. 3.^a

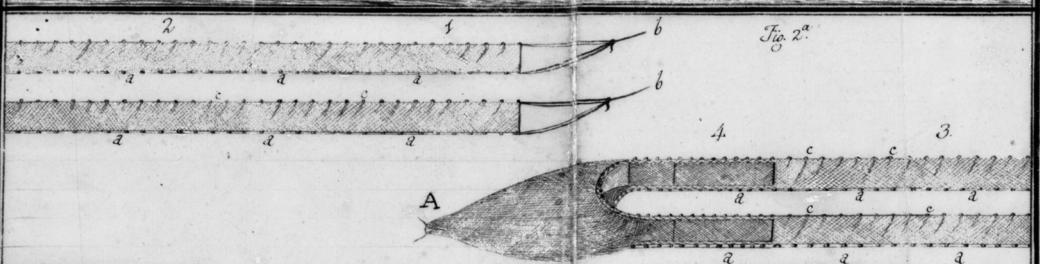

Fig. 4.^a

La Fig. 1ª representa la Taboga tendida en la cuar en su mayor extensión.

La 2^a el modo de tirarla las gentes a tierra.

La 3^a el mismo Taboga al avanzarse a tierra llena de Pescado.

La 4^a el Taboga cuando se tira de los barcos, y el mismo manejado por uno solo

C. Nota

Como no he podido adquirir el Disenzo de S. Estraguna, lo he dibujado con los que trae M. Quamel en la obra citada que solo diceen de la Taboga tirada en Galicia en que la Catarra que es de dos Plazas de ancho en los Encallos Superiores e inferior para su mayor resguardo.

he dibujado con los que trae M. Quamel en la obra citada que solo figura en la parte llamada Catetos señalada en el N.º 4º Solo

Representación da xávega en diferentes posiciones, por X. Cornide
[Sig. arg_cc_cornide_00013]

Ribadeo a Tui, formada por torres vixía, en relación con estruturas de maior importancia como fortes, fortalezas, castelos e prazas fortes, que culminarán no s. XVIII coa construcción do arsenal da Graña e o estaleiro de Esteiro, e a Nova Poboación de Ferrol, como cidade de Estado, Capital do Departamento Marítimo⁷⁷. O golfo ártabro, que alberga un nutrido conxunto de poboacións, Coruña, Betanzos, Pontedeume, Neda, Ferrol, nun radio duns 15 km, que ten por centro a península de Oleiros-Sada, tiña un indubidable valor estratéxico. As de menor poboación e reducida superficie transformáronse en puntos fortes do sistema defensivo: os seus campos comunais militarizáronse e as xunqueiras da desembocadura dos ríos ocupáronse por grandes instalacións militares, que a longo prazo xerarían graves problemas de alagamentos. A este criterio respondeu a instalación en Sada, no último cuarto do s. XVII da Fábrica de Jarcia y Lonas, nun terreo plano do límite marítimo terrestre, en zona de desaugadoiro do río Maior, e vaguada oriental da península de Oleiros-Sada. Foi considerado o elemento produtivo máis importante na Galicia do seu tempo, como se reflicte nas Memorias de Larruga⁷⁸. A súa superficie era enorme: 40x100 m, nunha construcción inspirada tanto na arquitectura palaciana como na conventual, que albergaba os cuarteis, o corpo de garda, a fábrica, os almacéns e alpendres para fier, estufa para alcatranar, ferrería, casa dos propietarios e aloxamento dos empregados. A fábrica, fundada inicialmente como Jarcia y Lonas (1675-1762), incorporaría sucesivamente a de Lanas (1695-1713) e a de Lienzos y Manteles (1684-1725)⁷⁹.

Agora ben, para ter unha idea de como eran estes obradoiros, vistos polos seus coetáneos, podemos volver ao *Catastro de Ensenada*, 1751, que no *Interrogatorio* correspondente a Santa María de Sada⁸⁰, nos indica os edificios de que se compoñía a fábrica, a función a que se dedicaban dentro do proceso industrial (almacenar, fabricar lona, fier e colchar enxarcia, estufas para alcatranar enxarcia), se eran casas terreas ou dun alto, se estaban pechadas, se a construcción era de cachoteira ou de madeira, e as súas medidas, áinda que a utilización de distintas medidas préstase a confusión (varas, pontonadas, pés). E finalmente indícanos que ditas casas foron expropriadas aos seus antigos donos, axustándose a compensación en 146 reais de vellón; e non a calquera, porque un deles era o Alcalde Maior da Real Audiencia de Galicia, áinda que a taxación non nos parece moi alta, quizais porque os edificios non permanecían en moi bo estado:

A la quadrigesima [pregunta] dijeron que S. M. en dicha feligresía y su término, además de las rentas reales y provinciales tiene por fincas suyas... Una casa tereña con vestigio de almagazen (sic), tiene catorce varas de fondo y seis de ancho. Linda por la derecha y esquerda con mas alaxas de S.M. Un edificio en que se fabrican lonas de quarenta y cinco baras de largo, y seis de ancho.

Otro para el mismo efecto, con ochenta y siete varas de largo y ocho y media de ancho. Uno y otro de mampostería.

Otro más para el mismo fin de madera tiene ciento y veinte varas de fondo y ocho y media de ancho.

Otro para hilar y colchar jarcia, tiene quatrocientas y ocho baras de largo y veinte y dos pies de ancho.

Otro para lo mesmo, tiene trescientas ochenta y quatro varas de largo y ocho y media de ancho y es de madera,

Otro que sirve de estufa para alquitrinar dicha jarcia; tiene cincuenta y seis varas de fondo y seis y media de ancho; ynclusos en el dicho Almazen.

Una casa de un alto. Tiene quarenta y cinco baras en quadro.

Otros dos de un alto, tiene tres pontonadas de largo y veinte y dos pies de ancho.

Cuios edificios se allan cerrados, todo alrededor. Los cuales antes de ahora heran de don Joseph Figueroa Oydr y Alcalde maior de la Real Audiencia de este Reino, don Bernardino del Río y doña Mariana Pérez vecinos de la ciudad de la Coruña de los que para el efecto de dicha Real fabrica de Jarcia y Lonas fue servido Su Magestad, que Dios Guarde, aposesionarse de ellos, habiendo prezedido formal thasa, que según tienen entendido axzcendió a la cantidad de ciento quarenta y seis mil Reales de veillón, y Responden.

A un e outro lado da fábrica, o castelo de Fontán e a Batería de Corbeiroa garantían a súa seguridade. A incorporación da poboación autóctona ao novo sistema produtivo orixinou unha transformación urbana. E o abandono das instalacións fabrís foi aproveitado, ante as necesidades de habitación dos operarios da industria de salgadura , para a súa transformación e lotización en casas en ringleira, cunha sobre fronte, á rúa o principal, e á horta o posterior, e unha planta abufardada para o desenvolvemento das actividades familiares, inicialmente nun espazo único polivalente, que se irá compartimentando e especializando co tempo⁸¹.

Mais volvamos a Cornide. Segundo fixo constar na *Relación de los Méritos* que presentou na Secretaría de la Cámara de Gracia y Justicia y Estado de Castilla, en 1790⁸², a «Instrucción en las materias políticas, industriales, economicas» de Cornide demostrábase na publicación da *Memoria sobre la pesca de la sardina en la Costa de Galicia*, 1774; no *Ensayo de la Historia de los peces, y otras producciones marinas de ella*, 1788; en materias de Historia e Xeografía, pola súa *Disertacion sobre el sitio de las antiguas Islas Casiterides*, e polo antigo *Mapa de Galicia*, publicados en 1790, e por varios impresos na *España Sagrada* do Padre Flórez; na *Historia Natural*, polas conclusións públicas sostidas na Cátedra de Historia Literaria dos Reales Estudios de San Isidro; e os seus coñecementos das antigüidades na *Memoria sobre la antigüedad y origen de la Torre de Hércules, sita en la Ciudad de La Coruña* ao que engadiríamos entre outras moitas, a súa edición da *Cronica de San Luís Rey de Francia*. En varias delas fai referencia a Sada, e á actividade pesqueira da vila, e en determinados casos foron publicadas. E aínda que non fagan unha referencia explícita a ela, axúdannos a entender o contexto en que se desenvolvían os seus poboadores.

E se nos centramos no tema da ictioloxía, o autor que máis profundou nesta faceta de Cornide foi López Capont, quen na súa monografía⁸³ afirma que da ampla lista de ilustrados, o más representativo en pesca é Cornide, que xunto con Sarmiento e Sañez Reguart «forma la trilogía científica pesquera en esta mitad del siglo XVIII»⁸⁴.

Aínda que na breve síntese biográfica do noso sabio, que inclúe, insere algúns dos tópicos que se repiten sen base documental alguna: que estudou Humanidades nos Xesuitas, o que xa vimos non está documentado, áínda que podamos supoñelo; que comezou Dereito e preparou frecuentemente informes xurídicos, afirmación tamén gratuítia, e informes que seguramente eran do seu pai, avogado, polo que na súa casa paterna se respiraba un ambiente xurídico ao que non debeu ser insensible nos seus informes; que construíu a Casa Cornide, que case con toda seguridade levantou seu pai; que manexaba ben o latín, hebreo, francés, inglés e italiano, o que era certo no caso do latín, esperanto científico da súa época, como o francés foi da diplomacia e a cortesía, probable no caso do portugués, non mencionado, pola súa proximidade ao galego e as súas diversas estancias neste reino, e do italiano, pola súa proximidade filolóxica ao resto das linguas romances, e máis que discutible no caso do hebreo e do inglés, dos que apenas un libro neste idioma atopamos na súa biblioteca; e finalmente, que tivo unha filla do seu primeiro matrimonio, que morreu posteriormente como relixiosa no Convento da Enseñanza de Santiago, cando sabemos que foi educada alí, pero non ingresou como novicia, nin moito menos profesou monxa, e que herdou a Cornide, casou e deixou viúvo, sen fillos, que volvería matrimoniar ao seu falecemento⁸⁵.

Caracterizan a Cornide, segundo este autor, a súa preocupación polo desenvolvemento técnico de España e de Galicia, vinculado cos avances e publicacións extranjeiras, a súa oposición para implantar un novo método de pesca, que resultaría beneficioso como motor do desenvolvemento económico e fabril da rexión, áínda que orixinou numerosos conflitos sociais, pois os beneficiarios deste desenvolvemento foron non tanto os pescadores galegos como os inmigrantes cataláns, que tardarían en integrarse na sociedade galega, á que darían un pulo modernizador.

Cornide opoñeríase ao uso da xávega aducindo razóns biolóxicas de protección á pesca; tentou un avance social mediante o fracasado Montepío de Pesca de Galicia, do que sería iniciador e directivo o seu amigo o rico Jerónimo Hijosa, e apoiou todo intento de Escolas, Academias, Sociedades, para a mellora da cultura e coñecementos do país; e de forma moi pragmática, percorreu a costa e buscou o contacto directo coas xentes, os seus aparellos, e peixes, en contraste coa quietude dos padres Feijóo e Sarmiento, recluídos nos seus conventos. Resalta Capont a súa identificación do plancto (áínda que non con este nome) como base de alimentación da sardiña, a súa identificación da plataforma continental, e de certas formulacións tecnolóxicas en relación coa calidade e frescura da pesca, como o tipo de aparello usado, a velocidade de traballo e frío, e outras cuestións que interveñen na calidade do que se pesca⁸⁶.

A escaseza de fontes que puido manexar cando redactou a súa *Memoria sobre la pesca de la sardina*, 1774, foi un elemento sinalado posteriomene, no seu *Ensayo de una historia de los peces*, de 1788, dado o atraso da materia en España, e especialmente en Galicia, xa que só puido dispoñer das obras de Rondelecio (Rondelet), Plinio (traducido por Jerónimo de la Huerta), Duhamel e Pluche, e algúns que outro diccionario, presentando o traballo un marcado carácter práctico, moi interesado pola utilización alimentaria das especies mariñas, centrándose en dúas ideas fundamentais: a utilización das especies segundo as clases sociais, o bonito por xentes do mar e do pobo, boquerón xente pobre, polbo arrieros e tratantes; e outra, o rexeitar certas especies, hoxe moi valoradas, con diversos pretextos, como a morea, a xarda e a cherna.⁸⁷

Un ano máis tarde, 1775, redactaría o *Proyecto de un Montepío para el fomento de las pesquerías en Galicia*⁸⁸, o que lle valeu o recoñecemento oficial, ao establecerse o Montepío de Pescadores do Reino de Galicia, e ser nomeado Director segundo⁸⁹, un dos tres do Montepío –xunto a Andrés Sobrino Taboada e Mateo Antonio Fandiño⁹⁰– que tivo a súa sede en Santiago, de onde Cornide era Rexedor, por nomeamento arzobispal, naquel tempo. Xusto é dicir que non carecía Cornide de experiencia en institucións de características parecidas, pois xa fora Tesoureiro do Hospicio da Coruña, os anos 1769 e 1770.

Ao Montepío seguiu a creación da Sociedad Económica de Santiago, para o fomento da Historia Natural, a Economía e as Artes, á que se incorporou, e para o mellor coñecemento das comisións que se lle encomendaron creeu preciso instruírse «en aquellos [conocimientos] que tuve por más compatibles con mi estudio, mi edad y las comisiones de que me hallaba encargado». Atendendo ás súas competencias, encargóuselle unha *Memoria*⁹¹ sobre as vicisitudes da pesca da sardiña, e as vías para recuperar o florecente estado que tiña a mediados do s. XVI, que mereceu a aprobación da institución. Parte da mesma debía ser unha circunstanciada noticia da costa, pesca que nela se facía, calidade de redes e aparellos, e peixes que a frecuentaban. Noticias que solicitara a Sociedad de los Matriculados del Reino, a través da Superioridade, e como non puidesen recollerse a tempo por Cornide, publicáronse finalmente, por presión das súas amizades, no *Ensayo de una historia de los peces*, 1788⁹², onde se narran todos estes antecedentes.

No «Discurso preliminar» da obra mencionada de *Ensayo de una historia de los peces*⁹³, fala da estrutura orográfica do país, que en planos sucesivos descende desde as serras interiores, ata o mar Cantábrico e o Occidental, prolongándose baixo as augas, como demostran as illas costeiras. O coñecemento da calidade e circunstancias deste fondo mariño é esencial para todo bo pescador, así como os peixes que o frecuentan, os engados que apetecen, as redes e anzois para pescalos e os tempos e estacións axeitados para iso. Dada a confusión de nomes e sistemas de clasificación dos peixes, procurou cinguirse ao que escribiu Duhamel

de Monceau, e ao recolleito doutros autores españois, como Jerónimo de la Huerta, tradutor do libro 9 da *Historia Natural* de Plinio, ou aos comentarios ao Dioscórides do médico papal Andrés Lagoa, e ao erudito tradutor do *Espectáculo de la Naturaleza*⁹⁴, que non tivo moito éxito na distinción entre xéneros e especies, e trae a colación ao «clarísimo Sarmiento», que se queixaba da pouca atención que os autores estranxeiros, como Aldrobando e Alterio, dedicaron aos nosos peixes, recollendo á súa vez canta noticia puidese para ilustrar, por exemplo, a súa obra sobre os atúns. E así continúa citando outras fontes que utilizou e que mostran o espazo percorrido entre a súa *Memoria*, de 1774, e o seu *Ensayo*, como a *Memoria* do Rexente da Audiencia de Mallorca sobre os peixes das súas costas⁹⁵, e outras historias xerais, publicadas antes da sistematización proposta por Linneo, mellorada na 13 ed. da súa obra en 1760, axudado por Gronnovio e Haselquisk, e a dos peixes de Antonio Gouan, médico da universidade de Montpellier, e todo iso máis as achegas de Buffon, Jussieu, Brison, Exleven, Duverney, non chegaron á perfección nesta rama das ciencias, como se queixa o autor do *Diccionario de Valmont de Bomare*, de que todas as divisións ata a data non son naturais. E exemplifica Cornide as diversas clasificacións propostas por estes autores, en cuxa prolixidade non imos entrar. E pasa a tratar «De los peces»⁹⁶, por clases e ordes, comezando polos «la clase quarta, orden primero de los Apodos, o que caecen de nadaderas ventrales» ata a «ortiga marina», pasando polos Jugulares, Thoracicicos etc. dos que dá o seu nome latino e vulgar ou vulgares, lugares onde viven e se pescan, características físicas, e formas de conservalos, no seu caso, e de cociñalos, así como a súa valoración segundo a categoría ou grupo social dos seus consumidores. Exemplificamos na tan traída e levada sardiña:

Es la sardina (como llevo dicho) uno de los peces más delicados, y aunque el más susceptible de condimentos, ninguno le da más gracia que el más sencillo, que se reduce a asar las ligeramente en las brasas preparadas con algunas arenas de sal, y cuando más, envuelta en una hoja de parra; por lo común se come frita, guisada, rellena, en escabeche y cocida; pero su uso más ordinario, más útil, y que la hace conocer desde el Norte al Mediodía, es salada, bien sea a la gallega, bien a la catalana; también se suele ahumar por un método distinto del común con que preparan sus Arenques los holandeses, pues se reduce a tenerlas en salmuera algunas horas, y luego darle humo de laurel (si es posible) o de otras ramas olorosas; con cuyo método resulta una especie de cecina más delicada sin comparación que la de los Arenques holandeses.

A las sardinas pequeñas que desde el mes de Abril empiezan a mantener el Pueblo, llaman en la Coruña y Rías inmediatas parrochas, y en las Rías baxas jouvas, pronunciada la j como la ch francesa; este nombre proviene, a mi juicio, de la semajanza que tienen con las Anchoas.⁹⁷

E non me resisto a transcribir o cociñado das luras:

La carne de los calamares es más tierna que la de las Xibias, se comen fritos con aceite o manteca, y rebozados con harina, pero son menos indigestos guisados con su misma tinta, aceite, pimienta y agraz. También se suelen servir relleno su cuerpecito, que pare-

ce un buche, con los pies o radios picados, con huevos, peregil y otras yerbas, y sazonados según el gusto de cada uno⁹⁸.

A obra vai acompañada de diversos índices e tratados: «Tratado de las diversas pescas, y de las redes y aparejos con que se practican»⁹⁹, en que describe anzois, redes en xeral, cercos, trahiñas, sacadas, chinchorros, rapetas, redes sardiñeiras, raños, rasquiños, e raeiras, volantas, tramallos, rastros, nasas, frisma ou francado, quen os usa, onde, con que peixes, cales son as súas características e utilidades. E segue a «Orden del Inspector General de Matrícula D. Luis Muñoz de Guzmán, comunicada al Intendente de Marina del Ferrol, para que los respectivos Ministros de su Provincia la comuniquen a los Matriculados, fixándola en los sitios públicos de los Pueblos, prohibiendo el uso de la jábega. 29 julio 1878»¹⁰⁰.

Remata a obra con varios índices, que a fan manexable: 1.º índice dos nomes casteláns cos correspondentes latinos de Linneo; 2.º Dos nomes galegos cos correspondentes latinos; 3.º Dos nomes latinos de Linneo cos correspondentes casteláns; 4.º Dos diversos nomes de Peixes, e de cousas de distintas Lingua e Dialectos de que se fala neste Ensaio; 5.º índice dos nomes españoles e franceses contidos no TRATADO DE PESCAS. Erratas ¹⁰¹.

Imos deternos agora nun asunto da maior importancia, que motivou confrontamentos entre comunidades, fixo correr ríos de tinta no seu momento e áinda mantén divididos aos economistas. É asunto no que Cornide interveu decidida e decisivamente, como podemos ler en diversos traballos seus. Trátase do tema da xávega.

Sobre o uso da xávega, en informe¹⁰² á Sociedad Compostelana, da que era membro, que enfrentou, di Cornide, a cataláns e galegos, «monstruo, que insensiblemente se irá tragando la pesca de nuestros mares, como ya empezó a practicarlo con alguna especie»¹⁰³. Despois –segue– do exame efectuado na praia de Oza por «Ministros de la mayor integridad», e das decisións do 9 de agosto de 1971, e 22 de xuño do 72, do Supremo Consello de Guerra, citadas na súa *Memoria* de 1741, quen habería de poñer en dúbida se este instrumento é ou non unha rede varredeira, considerándoo distinto do bou catalán, e que había de chegar un tempo en que se chegase a disimular o seu uso, que áinda cando non fose prexudicial, se cre que sen ese aparello non poderíamos subsistir e se debería buscar outro equivalente con que suplilo. Trae Cornide numerosas opiniós para reforzar a súa, e que non parece algo subxectivo. Ningún empeño ten –así di– «contra los catalanes sedentarios o transeúntes, conozco y aprecio su genio laborioso, y económico, del mismo modo, que lloro la natural flojedad de mis paisanos, en que tiene gran parte la constitución física del país», con outras causas que fixo presente na súa *Memoria* de 1774¹⁰⁴, e pide pasar por alto certas expresións que a calor da disputa e a viveza dos anos arrincaron dun corazón que só fai distinción entre os homes polas calidades de bos e de malos. E fala da posesión inmemorial baseada na xurisprudencia¹⁰⁵ para autorizar as artes usadas polos pescadores galegos.

E entrando ao tema, reduce a cuestión a dous puntos centrais. 1.º Se a xávega é ou non rede varredeira, e como tal, proscrita polas nosas leis e ordenanzas, e 2.º se séndoo tiveron os lexisladores fundadas razóns para prohibila. Lembra as dúas peritaxes que se fixeron por autoridades pesqueiras recoñecidas, o un declarou a xávega «instrumento , y arte inocentísima», e o outro diría o mesmo sen a presenza do Intendente do Departamento de Ferrol, hoxe Conselleiro de Guerra, a quen sen dúbida se debeu a orde de 1777, Joaquín Maguna¹⁰⁶, de quen inclúe copia dos autos en que expresa a súa opinión, e o concepto que formou, «no por lo que informan los papeles registrados, y las declaraciones de catalanes y gallegos, sino por lo que me ha enseñado mi propio examen ocular»; describe o aparello e o seu funcionamento, coas súas dúas mallas e os seus dous lenzos tupidos que empuxan o cope da xávega «toda la pesca grande, y menuda que se encuentre dentro del ámbito que la circunda, sin que tenga escapada esta última de modo alguno», nin polo fondo, nin pola superficie. Conseguintemente, o fondo por onde van arrastrando os chumbos e o cope cargado de pesca, se trastorna e destrúe, escorrentando sardiñas e demais peixes.

Trae en auxilio da súa postura Cornide tanto a autoridade dos tratadistas como o sentido común. Invoca a Duhamel de Monceau, e o seu tratado de pesca, publicado o 1769 a primeira parte e a segunda en 1772, e de quen extracta minuciosamente as descripcións das artes denominadas *aisseague*, *gran boulin* ou *boliche*,¹⁰⁷ ao que chama tamén *boulier*, e *bregin*¹⁰⁸. E do *Ganguil* ou *bou* di que é a más prexudicial das varredeiras, porque a súa rede ten moita extensión, e as súas mallas son moi pequenas, porque está moi cargada de chumbo e de aparello, porque a rede arrastra con forza, e lixeireza, rasca e trastorna o fondo, arrincando as herbas, e non permitindo se escape ningún peixe, moendo e danando o que se amorea no saco, e finalmente porque ten contra si, o que se fai en todos tempos e toda alturas. Por iso é polo que nas paraxes en que se usa haxa escaseza de peixe, pero como se manexa con pouca xente, a pesar da súa prohibición, non se pudo impedir o seu uso. E pide cotexar as descripcións do sabio francés, que ademais é Inspector Xeral da Mariña, co ditame do señor Maguna, e co que di a ordenanza de Pontevedra, no seu artigo 30, e comprobar se, como el mesmo dixo na súa Memoria, había más diferenza entre o Bou e a Xávega que o ser tiradas o un no mar por barcos, e a outra desde terra por homes, ambas as dúas cargadas de chumbo, e cujas conchadas van a unha vara da superficie, polo que non poden deixar de ser varredeiras, e como tales, destrutivas da pesca miúda, e dos seus comedeiros. E se os sabios lexisladores nacionais e estranxeiros que prohibiron tales redes non tiñan coñecemento de historia natural, e seguirion as recomendacións de Rondelecio, Gesnero, Aldrobando¹⁰⁹ e outros naturalistas que non chegaron a coñecer o modo de propagarse, criarse e alimentarse os peixes, en tempos das luces, de más coñecementos e experiencias, deberíamos ser debedores dos seus acertos sobre a conservación das especies que nos quedan.

E aquí chega Cornide ao 2.º punto da súa disertación, que para probalo non recorrerá ao atestado xeralmente polos pescadores desta costa, sobre o modo de propagarse, criarse e alimentarse a sardiña nas súas rías, recollido na súa *Memoria* con detalle, e si recorrerá a dúas autoridades, a de Linneo¹¹⁰, que di que os máis dos peixes que viven no mar achéganse ás ribeiras para procrear e poñer os seus ovos en auga máis quente que da alta mar; e a do autor ou autores do *Diccionario de Historia Natural* de Valmont de Bomare¹¹¹, que no seu artigo «poissons» di que entre os peixes de mar os uns poñen os seus ovos preto da costa, sobre as penas, onde os raios do sol quentan máis a auga, para o que buscan lugar cómodo para que poidan saír en auga menos salgada e abundante de insectos que poidan servir de pasto. Non ignora Cornide a pesca de arenques desde o s. XI, no norte, ou de bacallau en Terranova, que talvez co tempo chegarán tamén a extinguirse, como xa ocorreu coa xarda, con cuxa cría, o macareo, se facía a soada salsa, ou o precioso márime, ou o accipenser, hoxe desaparecido, o que probablemente ocorrerá coas almadrabas de Andalucía, pois Polibio¹¹² coloca na boca do Betis cría e comedeiros, e como dixo o benedictino Sarmiento ao Duque de Medina Sidonia¹¹³, sobre o modo de apurar a pesca, «¿qué culpa tendrá el tiempo de que la avaricia rompa el saco?», pois ocorre como a galiña de Esopo que diariamente poña un ovo de ouro e o dono matouna para achar dentro unha mina que saciase a súa avaricia, e achouse burlado, sen mina e sen ovo.

Recorre Cornide ao refraneiro, e á experiencia, e lembra que se ás ovellas no canto de trasquilalas anualmente se lles quita o pelelo dunha vez, acábase a la, o pelelo e a futura cría; e lembra tamén a decadencia de moitos *mixtos*: falta carbón e leña porque se corta e non se planta; faltan carnes por ser más regaladas as crías que se comen e apuran; falta o pasto, porque faltando xa a leña arríncanse para o lume ata as mesma raíces de todo combustible; faltan os peixes no mar, porque se desprezan as leis da veda que se puxeron xustamente en favor da cría; faltan nos ríos, porque co cal, coca, trobisco, e outros inicuos medios de pescar, péscase todo dun golpe, e dun golpe queda o río sen pesca etc. Fálanos de algo tan de actualidade como unha explotación sostible dos recursos naturais, fronte á obsesión polo enriquecemento rápido transgredindo a normativa e as recomendacións dos sabios.

Podemos finalizar este resumo do informe de Cornide á Sociedad Compostelana con esta frase que compendia ben o seu pensamento sobre a xávega e os que a usan:

Poco ha que... se presentaron en Galicia... para promover la pesca, y viendo que usaban del armatoste dicho [la jávega] más para aniquilar que para pescar fue forzoso echarlos a pasear, y que fuesen a estudiar el artificio de pescar poco, y siempre, y se fuesen a sus mares a pescarlo todo de una vez; ésto a imitación del malvado monstruo emperador que deseaba que todas las cabezas de los Romanos estuviesen sobre un solo cuello, para cortarlas él de un solo golpe, y quisieran pescar de un solo golpe para saciar su avaricia todos los pescados y todas sus semillas o huevas¹¹⁴.

Desde outra perspectiva, Isidro Dubert¹¹⁵ afirma que as invectivas lanzadas contra as redes de arrastre e os fomentadores cataláns por Cornide na súa *Memoria sobre la pesca de la sardina* responden a uns intereses ben distintos á suposta preocupación do seu autor por mellorar o modus vivendi dos pescadores ou polo ben común do país e responden á frontal oposición das elites tradicionais á instalación de grupos socioeconómicos que escapen ao seu control sociopolítico, que menoscabarían as bases do seu poder no ámbito local. E sostén que todos os ilustrados galegos apoian esta postura, tanto polo prestixio do autor como polo grupo socioeconómico ao que pertencían.

Definitivamente, das súas investigacións sobre o tema, o seu *Ensayo de una historia de los peces*, 1788¹¹⁶, foi considerado por Paz Andrade como o texto fundamental da ictioloxía en España. Con posterioridade, engadiranse outras obras menores: *Conjeturas sobre el género de los 31 cetáceos que vararon en los alfaques de Tortosa el día 18 de octubre de 1789*¹¹⁷; e o *Ensayo sobre el origen, progresos y estado de la historia natural entre los antiguos anteriores a Plinio*. Asunto proposto na cátedra de historia literaria de os Reales Estudios de Madrid ao concluírse o primeiro ano do curso académico. Lido... o día 12 de xuño de 1790¹¹⁸. Pasemos agora da pesca, os peixes e as súas clases, os trebellos que se utilizan para capturálos, e das controversias pola utilización das redes varredeiras, á costa sadense e os seus arredores, ás que serían de aplicación todo o anterior, pola importancia que a pesca tivo na súa costa, como era esta e como a súa contorna do gran seo ártabro, e a presenza de fomentadores cataláns e fábricas conserveiras no seu termo, que tiveron gran importancia na súa economía. E vexamos as referencias que a todo iso fai Cornide.

Comecemos pola *Descripción circunstanciada de la costa de Galicia, y raya por donde confina con el inmediato reino de Portugal*, feita no ano de 1764, editada por José Luis Axeitos en 1991, a partir dun manuscrito conservado entre «os papeis de Cornide» no Arquivo do Reino de Galicia¹¹⁹.

Piñeiro Rivas¹²⁰ transcribe así a súa descripción da ría de Sada, a partir deste manuscrito:

La ría de Sada es la más ancha de toda la costa¹²¹. Desemboca en ella el río Lambre, que nace cercano del Monasterio de Monfero. La ría avanza hacia el interior, hasta llegar a la villa de Betanzos, por la que pueden llegar algunos barcos a pesar de la cantidad de juncos que florecen en el agua. Al salir de las fértiles cosas de Betanzos se encuentra la punta de Gandarío, que antecede a su propio arenal y al puerto de Sada, que posee una batería en cada extremo. El puerto descubre un arenal en mareas bajas, por lo que es difícil el desembarco. Más arriba está el lugar de Sada, en donde comienza un camino cómodo, poblado y fértil hasta la Coruña. La costa sigue baja y se divide en tres partes. Enfrente a la primera está la Peña de la Marola, famosa por ser un lugar peligroso para la navegación de Coruña y Betanzos hacia Ferrol. La segunda se llama de Monte Blanco (Seixo Blanco) y la tercera es la de Mera. En su arenal asoman unos peñascos

que se adentran en el mar, y conducen a una isla sobre la que se encuentra el castillo de Santa Cruz. Sucesivamente nos encontramos con el arenal de Bastiagueiro, accesible para desembarcar, el puerto del Burgo y el lugar del Pasaje, con su arenal.

No arquivo da Real Academia de la Historia hai outro manuscrito titulado *Descripción circunstanciada de la Costa de Galicia, noticia de la pesca que se hace en sus Puertos y de sus barcos y aparejos de sus matriculados formulada por Don Joseph Cornide en 1785*¹²², que para Axeitos é o mesmo de 1764, con adición dalgúns datos sobre pesca e aparellos, sen dúbida adquiridos durante a súa documentación para o conflito entre galegos e cataláns¹²³. O apartado dedicado a Sada introdúcenos, e é seguido logo, por unha descripción contextualizadora¹²⁴ da súa contorna do gran seo ártabro, que, ademais de darnos unha detallada visión da costa, as súas enseadas, penínsulas, puntas, cabos e illas, praias, esteiros ou xunqueiras, portos, fondeadoiros, desembocadura de ríos, e a súa navegabilidade, engade as alteracións introducidas polo home, como pontes (o de Pontedeume, que describe), faros, baterías e castelos, ou o Estaleiro ferrolán, o que nos permite comparar a potencia pesqueira de Sada coas outras cidades do devandito seo ártabro, de Coruña a Ferrol, os seus pescadores matriculados ou non, e asociados ou non en compañías; tipos de redes que utilizan, como cercos, traíñas, sacadas, rapetóns ou chinchorros, volantes, tramaños e liñas e cordel; e clases de embarcacións, galeóns ou trincados, lanchas, llaudes, fragatas de particulares e paquebotes da Coroa, estas dúas clases só na Coruña, e pataches e carabelas, para o transporte, para cujas características diferenciadoras teríamos que recorrer ao *Dicionario de Reguart*, ou ao seu *Ensayo de una historia de los peces*, xa comentado¹²⁵. Engade a lista de peixes, encabezados pola sardiña, pescada, abadexo, rodaballo, congro, e outros peixes brancos, maragotas, merlóns, sargos e lagostas, e dos ríos salmóns, acedías e reos, destes tan delicados os de Pontedeume, que chegan ata a mesa real; e en Ferrol explótanse tamén recoiro e anguías de delicado gusto. En nota final engade que «todas las rías en general abundan de mariscos muy delicados, como son almejas, navajas, veverichos (sic), minchas, vieiras, longueirones, percebes o pies de cabra, migillones (sic), cangrejos, camarones, y ostras, que no solo abundan en los puertos de que va echo mención, sino en casi todos los de la costa». Das cidades apenas menciona a existencia dalgunha igrexa e convento, como en Pontedeume. En Sada, os cataláns ocúpanse de salgar sardiñas para a súa exportación, sobre todo a Cataluña, e os naturais extraen peixe branco que levan á Coruña e Betanzos:

El Puerto de la Coruña¹²⁶ se halla situado como a 3 leguas de la ensenada de Valdaio, y se forma entre la costa, y una Península que desde ella se adelanta como media legua a la mar, cuio extremo norte ocupa la célebre torre de Ercules (sic) que sirve de fanal y alumbría a las embarcaciones que frecuentan el gran seno, en que desaguan los Ríos Mero, Mandeu, Lambre, Dorona, Eume y Jubia, formando las Rías del Burgo, Betanzos, Bañobre, Puentedeume y Ferrol, en las que se hallan varios Puertos que son el predicho de la Coruña, Sada, Puentedeume, Redes, Ares, Mugardos, y el Ferrol, a que están agregados otros

de menor importancia, y varios matriculados establecidos en las Parroquias próximas a la Marina. Todos los pescadores de estas Rías se ejercitan principalmente en la pesca de sardina formando varias asociaciones o compañías que varían según los años, y su principal pesca la hacen en la Ría de Betanzos, Sada o Junqueras, a excepción de los de la Coruña que suelen no apartarse de su Puerto por abundar de la misma especie. Las redes de que usan para ella son cercos reales, traíñas o sacadas grandes, y rapetones o chinchorros de las cuales tienen, la Coruña 3 de los primeros, 3 de las segundas, y 6 de los terceros, con 4 Galeones o trincados, 24 lanchas, y 2 llaudes, Sada 3 rapetones, 9 Galeones, 10 lanchas y 4 trincados que dedican al transporte de frutos al Ferrol.

Aparece a singularidade da Coruña como porto habilitado para as comunicacóns e comercio con América¹²⁷. En 1764 déuselle o privilexio de implantar os Correos marítimos con América¹²⁷; e en 1765 ampliouose o número de portos para o comercio ultramarino, incluíndose A Coruña, o que significaría o seu inicio como cidade comercial.

Los pescadores de la Coruña¹²⁸ hacen también alguna pesca de merluza y abadejo, ro-doballos (sic), congrio, y de todo género de pescados grandes y pequeños, que despanchan en esta Ciudad cuio puerto es mui frequentado de todo género de embarcaciones, y tiene 3 Fragatas de particulares que hacen el comercio de la América, y de esta Clase, y Paquebotes propios de S.M. para la conducción de Pliegos a la América y Canarias.

Incídese na importancia da presenza de cataláns en Sada, que se dedican á salgadura e comercialización da sardiña que pescan os seus naturais.

El Puerto de Sada¹²⁹ situado en la Ría de este nombre llamada también de Junqueras, está dividido en dos poblaciones, la una llamada Fontán, y la otra Sada de Abajo; en aquella es adonde regularmente se abrigan las embarcaciones, y en esta, situada a lo largo de un gran Plaiazo, vive la maior parte del vecindario compuesto de pescadores y labradores que en todo pasaran de 300 vecinos; se ejercitan durante el verano y otoño en la pesca dicha de sardina, de la qual hacen los Catalanes gran salazón que extraen para Cataluña y otras partes, y en hiberno se dedican con las rapetas al pescado blanco que suelen despachar en la Coruña y en Betanzos.

Nesta data de 1785, xa constataba, pois, o peche e traslado da fábrica de enxarcia e lona a Ferrol, por motivos estratégicos, e como bo arbitrista, facía propostas para o establecemento dunha fábrica de lonas, tendo en conta a presenza de man de obra cualificada, e dun bo fondeadoiro, para a trasfega dos produtos. Volve encomiar a actividade pesqueira dos naturais, que a converte nun rico porto, ainda que apunta que a industria da salgadura e a súa exportación están en mans de cataláns.

Aquí se fundó en fines del siglo pasado¹³⁰ por unos duques portugueses(?) una fábrica de paños, de lienzos y de jarcia y lona que, habiendo tenido la misma suerte que otras , sirvieron al fin sus edificios para establecer una maestranza de estos dos últimos, generosa al uso de la Real Armada; pero el recelo de que los enemigos la quemasesen obligó al ministerio a mandarla trasladar a Ferrol en 1762, y los edificios que quedaron pararon en ruinas. Con este motivo se habían aficionado mucho los naturales al tejido de cáñamos y,

aún en el día, hay algunos que lo entienden; por eso me parecía que Sada o sus contornos serían situación oportuna para una fábrica de lonas; y por algunas notas que he tomado no saldrían más caras que las del norte. Sada tiene buen fondeadero, aunque sea para navíos de 60 cañones y, por consiguiente, proporción para el embarco y desembarco; en el día es puerto rico, pues suelen sus naturales hacer de 10 a 15 duros de sardina para cuya salazón han formado los catalanes cuatro o cinco almacenes y embarcan muchos millones para Cataluña, Francia, Vizcaya y otros parajes.

En Carré Aldao atopamos un interesante resumo desta trasfega de fábricas:

Fue Sada, allá por los comienzos del siglo XVIII, lugar importante por su fabricación de paños, jarcia, lona, mantelería y lienzo, creados por el flamenco Adrián de Roo. Extinguida la de jarcias, pasó a la Coruña la de mantelería y lienzo y a Ferrol la dejarcia y lona, pero más tarde el Gobierno creó allí la manufactura de cordelería para la marina, para lo que trajo gran número de operarios extranjeros, de los que aún se conservan apellidos en el país, pero cesó esta industria hacia 177... Aún actualmente se ven restos de los antiguos talleres. Hubo también astilleros¹³¹.

Dá Meijide estas cifras do volume de sardiña capturada nos principais portos do seo ártabro (en milleiros), en 1774, ano entre as datas de 1764 e 1785 que levan os dous manuscritos da *Descripción circunstanciada*....:

A Coruña	80.000
Ares-Redes	80.000
Sada-Fontán	40.000
Pontedeume	30.000
Betanzos	20.000

E explica este investigador –contradicindo a Cornide– que as non moi favorables condicións xeográficas de Sada e Fontán non lles permitiron recibir navíos de alto porte, e o seu tráfico comercial foi más ben escaso; reducíase á importación de mercadorías: viños, licores, xabón, papel... procedente de Andalucía e de Cataluña, e sobre todo sal, para as súas fábricas de salgadura, procedente sobre todo de Setúbal, e tamén de Cádiz e Torrevieja (Alacante). E o compoñente básico do seu tráfico o era a sardiña, na que se ocupaban unha trentena de barcos manexados por un centenar de homes¹³². Carré Aldao confirma esa dificultade: Tan só os barcos costeiros poden achegarse algo á praia, cada día máis seca, sendo o verdadeiro porto o de Fontán, que pertence a esta freguesía e que está ao Norte de Sada. O fondeadoiro de Fontán é bo e seguro¹³³.

Na segunda metade do s. XVIII e principios do XIX chegaron a Galicia numerosos negociantes e comerciantes cataláns, que se estableceron, xa provisional ou xa definitivamente, en Galicia, dedicándose ao comercio e sobre todo ao industrialismo pesqueiro, especialmente nas Rías Baixas¹³⁴. E Sada e Fontán tamén foron obxecto desta inmigración empresaria. Entre os pioneiros, José Camiñada e Juan Oliver, desde 1754 fornecedores de carne, viño e augardente ao persoal da Fábrica de Jarcia y Lonas de S.M. A partir de 1765 increméntase a presenza dos fomentadores da in-

dustria conserveira da pesca, que uns vinte anos despois implantaran unha media ducia de fábricas en Sada, Fontán e na freguesía de Cirro. Os pingües rendementos obtidos permitiríanllas adquirir un cuantioso patrimonio rústico tanto en Sada como nas parroquias da contorna¹³⁵. Velaquí unha listaxe dos negociantes cataláns afincados en Sada e poboacións próximas, dedicados ao comercio e á industria conserveira, e o seu lugar de procedencia, dos que dá Meijide noticia cumprida¹³⁶:

Albanell, José y Juan. Mataró	Marticó, Francisco (j)
Bargalló, Francisco. Sitges	Miró, Francisco y Juan. Vilanova i la Geltrú
Ballester Juan (j)	Pasqual, Daniel y Juan. Aréns de Mar
Caminada, José. Mataró	Plá, Francisco (j)
Carbonell, José. Vilanova i la Geltrú	Pulles, Francisco. Cubells
Dalmau, Andrés y Cayetano. Reus	Oliver, Juan. Villanueva (sic)
Estefanell, Gerónimo. Calella	Ortoll, Juan. Vilanova i la Geltrú
Ferrer, Francisco. Vilanova i la Geltrú	Torrens, José (j)
Goel, José. Id.	Tort, Ramón (j)
Grau, José. Id.	Vidal, Cristóbal. Vilanova i la Geltrú
Lampallás, Juan (j)	Vidal, Francisco y Juan. Id.
Maristany, Tomás. Masnou	

Continúa a *Descripción circunstanciada*¹³⁷ ocupándose de Betanzos, da vinculación pesqueira desta cidade con Sada, debido ás súas circunstancias físicas de distancia da costa, ainda que poida realizar algúun tráfico por vía fluvial, e encima a delicadeza das especies de peixe que se capturan nos seus ríos. E do porto de Miño, cuxas dornas se especializan na pesca do congro, sinala, así como dos seus arredores, a riqueza en troitas, reos, salmons e acedías.

Esta Ciudad [Betanzos] situada legua y media mas arriba de Sada en el confluente de los Ríos Mandeu y Cascas o Mendo, es cabeza de la Subdelegación, tiene algunos matriculados que suelen armar una traíña en el Puerto de Sada, pues el suyo está demasiado distante de la Costa para poder ejercer desde el pesca. No obstante llegan a él algunos pataches y carabelas con cal y loza, y antiguamente lo hacían con más frecuencia, y en más número. Es regalada no solo de Pescados de la mar sino de delicados reos y salmones que se pescan en el Mandeu.

Legua, y quarto mas abajo de Betanzos, y en la misma Ría está el lugar y puertecito de Miño, cuios matriculados con 15 dornas se ejercitan en la pesca de congro, y varias otras diferencias que despachan en Betanzos, Puentedeume y el Ferrol. Antes del Puerto de Miño entra en la Ría el Río Lambre que viene de hacia el Monasterio de Monfero y abunda en buenas truchas y algunos reos y salmones. Después del Puerto de Miño se halla el pequeño Río Doroña que viene de la Sierra de Queijeiro, y bañando el coto de Leiro se introduce en la ya dicha Ría de Sada por un grande estero o juncal en que se cogen muy buenas acedías.

De Pontedeume, continúa a *Descripción*¹³⁸, cita a súa famosa e longa ponte, en parte derruída e inservible, a súa magnífica igrexa de Santiago, que sabemos foi mandada construír polo arcebispo Rajoy, e o seu convento de frares agostiniños, hoxe

MEMORIA
SOBRE LA PESCA
DE SARDINA
EN LAS COSTAS DE GALICIA.
POR
D. JOSEPH CORNIDE, REGIDOR
DE LA CIUDAD DE SANTIAGO.

MADRID. M. DCC. LXXIV.

Por D. JOACHIN IBARRA Impresor de Cámara
de S. M.

Con las licencias necesarias.

ENSAYO
DE UNA HISTORIA
DE LOS PESES
Y OTRAS PRODUCCIONES MARINAS
DE LA COSTA DE GALICIA,
ARREGLADO AL SISTEMA
DEL CABALLERO
CÁRLOS LINNEO.
CON UN TRATADO
De las diversas Pescas, y de las Redes
y Aparejos con que se practican.
POR DON JOSEPH CORNIDE,
Académico honorario de la de Historia,
vecino de la Coruña.

AÑO DE MDCCCLXXXVIII.
EN LA OFICINA DE BENITO CANO.

Casa de Cultura. Dos portiños próximos, Redes e Ares, conta o seu emprazamento, defensas militares, riqueza agrícola debido ao seu bo clima, e actividade pesqueira, dedicada non só á sardiña, senón moito máis variada, e a súa actividade de salgadura, como sempre, en mans dos cataláns.

A una legua se halla la de Puentedeume formada por el Rio Eume que naciendo en los montes del Jistral, cerca de la Ciudad de Mondoñedo, baja a los Puentes de García Rodríguez, y despeñado entre altísimas riberas rodea el Monasterio de Cabeiro que deja hecho Peninsula, y bañando los muros de esta villa se une a la Ría de Junqueras por entre el lugar de Centrona y el Puerto de (¿).

Sobre este Rio está el famoso y largo Puente Eume que dio nombre a la villa, tiene de largo 1237 varas castellanas a que no corresponde su anchura, pues no pasa de tres; en el día tiene arruinados 6 de sus arcos, y hallándose cortado este tan necesario paso para el Departamento del Ferrol.

La villa consta de más de 400 vecinos, tiene una buena Iglesia y un Convento de Frailes Agustinos; el gremio de pescadores que no es numeroso se dedica como los más de la Ría de Junqueras a la pesca de sardina empleando ordinariamente 2 traínas, y en los meses de Mayo, Junio y Julio a la de Reos que abundan en este Rio, y son de tan delicado gusto que merecen ser conducidos para regalo de las Reales mesas.

Entre las Rías de Puentedeume y Ferrol forma la costa una larga Península que se termina en la punta del Segao, en ella por la banda del sur está primero el Puertecito y villa de Redes y luego el de Ares que tiene hasta 600 vecinos y que

con varias compañías de Catalanes hace considerable salazón de sardina de la que se pesca en toda esta Ría de Junqueras; la villa está situada a lo largo de un plaiazo que tiene cerca de media legua de extensión, y se halla defendido con 2 baterías; el país que la circunda es agradable y produce todo género de frutos, y el puerto tiene mui buen fondeadero, aunque expuesto a todos los vientos que corren por el Sur de Este a Oeste. Los matriculados de estos tres Puertos que componen una Subdelegación no solo se dedican como ba dicho a la pesca de sardina sino a la de pescada con volantes, y con tralamlos y liña a la de maragotas, merlones, robalizas, sargos, besugos, sarretas, langostas, etc., y forman 9 traíñas en el otoño, 3 rapetones, 4 traíñas y un chinchorro en el verano; y tienen 8 Galeones, y 28 barcos trincados, 32 lanchas, 3 dornas y 16 botes, que les sirven para pesca y fletes.

No tocante a Ferrol¹³⁹, detense no seu emprazamento natural, na súa «famosa» Ría, defendida por baterías e castelos, os de San Felipe, San Martín e a Palma, que co seu lume cruzado impiden a entrada de navíos de guerra polo estreito acceso á ría, así como as obras do Arsenal, que substituíu ao Estaleiro da Graña. Do portiño de Mugardos infórmanos da súa actividade pesqueira de sardiña, pero tamén de congro e polbo, do que coñecemos fai unha especialidade gastronómica.

Después de esta lengua de tierra se halla la famosa Ría del Ferrol formada por los Ríos Jubia, Narahio y Velle que entran en ella junto a la villa de Neda distante 2 leguas de Puentedeume, y una y media del Ferrol; se llama de Jubia por el Río de este nombre, su extensión navegable es casi de 3 leguas desde la precitada villa de Neda hasta la ya dicha punta del Segao, por entre la qual, y los montes de Cariño se una a la mar con una estrecha garanta que solo deja paso a un navío de guerra, y que sin contar con varias baterías se halla defendida por los castillos de San Felipe a la banda del norte y de San Martín, y la Palma a la del Sur; por este banda, y no lejos de la Palma se halla el Puertecito de Mugardos, de bastante vecindario, y de mucho comercio de sardina que pescan sus naturales en la Ría de Junqueras; también se dedican al congro con cordel y al pulpo, con el correspondiente aparejo.

Acia el medio de la Ría por la banda del norte, está el Puerto de la Graña mui seguro y defendido de los vientos por hallarse rodeado de montañas; aquí era antiguamente el Astillero de los Reales Bajeles hasta que se emprendieron las nuevas obras del Ferrol, antes pequeña villa perteneciente al Conde de Lemos pero ya en el día población de más de 4 mil vecinos.

En toda esta Ría hai algunos matriculados que se ejercitan en todo género de pesca para el consumo ordinario del Ferrol, y Pueblos inmediatos, y especialmente en la de ostrías(sic) de que abunda, las que suelen conducir a la Coruña. Son también abundantes las eiroas o anguilas marinas, por su delicado gusto, y se cogen hacia el Priorato de Jubia, situado casi enfrente de la villa de Neda.

Luego que se sale de la Ría del Ferrol sigue la Costa formando varias puntas, y recodos hasta el Cabo de Prioiro que por esta parte es el más abanzado al occidente y forma con las Islas de Sisarga los dos extremos del gran seno de la Coruña...

Respecto da antigüidade dos testemuños sobre a pesca no seo ártabro, di Cornide:

Si estas ciudades tenían mucha antigüedad quando escribieron los Geógrafos [Plinio y Ptolomeo], a lo menos no tenían mucho comercio exterior, porque Dion asegura que quando César entró en el Puerto de Brigantia que acaso era el mismo que el Adrobicum de Mela, o la Coruña, sus pescadores sólo se servían de barquillos de mimbres cubiertos de pieles, por cuia razón les causaron grande admiración, los buques que componían la esquadra de aquel conquistador, y que me persuado no excederían mucho en su tamaño a las que de la vecina costa de Asturias entran diariamente en nuestros puertos¹⁴⁰.

Por más que tras o seu traslado a Madrid tivo que ocuparse de cuestións de materia arqueolóxica ou histórica, polos seus compromisos na Real Academia de la Historia, aínda publicou algúns traballos relativos a peixes e pescas, en xornais literarios, como xa sinalamos:

- *Conjeturas sobre el género de los 31 cetáceos que vararon en los alfaques de Tortosa el día 18 de octubre de 1789.* Publicado en el *Espíritu de los mejores diarios literarios que se publican en la Europa*, 11 de xaneiro de 1790.
- *Ensayo sobre el origen, progresos y estado de la historia natural entre los antiguos anteriores a Plinio.* Asunto propuesto en la cátedra de historia literaria de los Reales Estudios de Madrid al concluirse el primer año del curso académico. Leído... el día 12 de junio de 1790, Publicado no *Memorial literario, instructivo y curioso*, 6 (1801).

No ano 1791, e polo seu prestixio neste campo, é elixido Cornide pola Academia de la Historia para formar parte da comisión encargada de elaborar o *Diccionario de voces españolas de geografía e hidrografía*¹⁴¹. Afirma Vilanova que tiña en preparación un *Diccionario geográfico de Galicia*, que consta dunhas mil cuartillas en forma de papeleta, nas que se estudan diversas poboacións galegas, sendo as más completas as referidas a Sada e A Coruña¹⁴². Daviña afirma que son unhas mil papeletas, en seis cartafoles, dos que dá a cota, reiterando que os datos más importantes se refiren a Sada e A Coruña¹⁴³.

Por tanto, e á espera de poder recuperar as descripcións de Sada das citadas fichas, habemos de conformarnos coas citas que á vila fan os importantes traballos de Cornide sobre a pesca da sardiña, os aparellos e gremios que a soportaban, a súa costa e accidentes xeográficos, e sobre a fábrica de enxarcia e lona, posteriormente trasladada a Ferrol, que tamén coñecemos polas referenciais de Meijide, e doutros investigadores da idade moderna.

Estas sucintas referenciais á relación de Cornide con Sada poderán, sen dúbida, ampliarse, revisando concienzudamente a súa producción científica e literaria, lamentablemente non toda editada, pero afortunadamente xa identificada e localizada, pero estimamos que os textos traídos como testemuño son o suficientemente expresivos da presenza que a vila tivo na vida e pensamento científico, económico e literario do noso erudito.

A Coruña, 2020, ano da pandemia.

NOTAS

¹ MARTÍNEZ BARBEITO Y MORAS, Carlos. *Evocación de José Cornide. Discurso leído por Carlos Martínez Barbeito y Morás al ser recibido como miembro de número de este Instituto [Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses] durante la sesión pública inaugural del mismo, que se celebró solemnemente el día 11 de febrero de 1965 en la Sala Capitular del Palacio Municipal de La Coruña*. La Coruña: Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, 1965, 31 p.

² GIL MERINO, Antonio. *La vida y obra de Don José Cornide Saavedra: (breve biografía)*. La Coruña: Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, 1992, 66 p.

³ LÓPEZ GÓMEZ, Pedro. *José Cornide, el coruñés ilustrado*. Oleiros (A Coruña): Vía Láctea Editorial; Ayuntamiento de La Coruña, 1997, 155 p., 2 h.; ill.. Posteriormente, un novo texto revisado, con notas e relación de impresos utilizados, de 82 p., publicouse na páxina web do Grupo de investigación «A Herdanza da Ilustración» (2010), e mais en el RUC da Universidad da Coruña, co título *José Andrés Cornide Saavedra y Forgueira (sic): vida y obra (A Coruña, 25 abril 1734 - Madrid, 22 febrero 1803)*: (4/05/2013). Disponible: http://ruc.udc.es/dspace/bitstream/handle/2183/15582/LopezGomez_Pedro_JOSE_ANDRES_CORNIDE_SAAVEDRA_Y_FOLGUEIRA.pdf?sequence=3&isAllowed=true

⁴ ABASCAL PALAZÓN, Juan Manuel; y CEBRIÁN, Rosario. *Los viajes de José Cornide por España y Portugal de 1754 a 1801*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2009, 924 p.

⁵ ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 45.

⁶ «No se sabe cómo ni por qué ostenta Sada el dictado de villa, con el que figura ya de antiguo. Estuvo dividida en dos lugares: Sada de Area, o sea la parte baja, en la playa, y Sada de Enriba, que estaba alrededor de la iglesia». Conf. CARRÉ ALDAO, Eugenio. *La Coruña*, vol. V, tomo 2.º de CARRERAS CANDI, F. (dir). *Geografía General del Reino de Galicia*, p. 927.

⁷ Madrid. Archivo Histórico de Protocolos,

Pº 24.838, ff. 250-253. Reproducido en MANSO PORTO, Carmen. «Cartografía histórica de José Cornide en la Real Academia de la Historia: el mapa general del reino de Galicia y los mapas de las diócesis (1760-1772)», *Abrente, Boletín de la Real Academia Gallega de Bellas Artes de Nuestra Señora del Rosario*, nº 42-4 (2010-2011) 237-302, conf. pp. 292-294.

⁸ Partida sacramental, libro n.º 2 da parroquia de Santa María do Campo, colexiata da Coruña, fol. 324 v. Conf. FORT, Carlos Ramón. *Discurso en elogio de D. José Cornide de Saavedra, Secretario que fué de la Real Academia de la Historia, leido en la Junta Pública que celebró este Cuerpo a 7 de junio de 1868, por su individuo de número y bibliotecario Don Carlos Ramón Fort*. Madrid: Imp. de José Rodríguez, 1868, pp. 43 y 45; e reproducido en LÓPEZ GÓMEZ, *José Cornide...*, 1997, p. 32-33.

⁹ A.G.I. Indiferente General, leg. 2.777. Reproducido en MEIJIDE PARDO, Antonio. *Escritos e autores na Galicia da Ilustración*. La Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1972, p. 76

¹⁰ GIL MERINO, Antonio. *La vida y obra de Don José Cornide Saavedra: (breve biografía)*, La Coruña: Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, 1992, p. 16; e copiado na páxina web do Instituto José Cornide: <https://www.cornide.gal/es/biografia-jose-cornide> (Consulta 11 febreiro 2018).

¹¹ GIL MERINO, Antonio. *La vida y obra de Don José Cornide Saavedra: (breve biografía)*, La Coruña: Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, 1992, p. 16; e copiado na páxina web do Instituto José Cornide: <https://www.cornide.gal/es/biografia-jose-cornide> (Consulta 11 febreiro 2018).

¹² MARTINEZ-BARBEITO Y MORÁS, Carlos. *Noticia Genealógica de don José Cornide*. [s.l.: s.n.], 23 p. Tírada aparte de: *Armería y Nobiliario de los Reinos Españoles*. Madrid: Instituto Internacional de Genealogía y Heráldica, 1959. Conf. p. 22 y nota 35.

¹³ TABOADA ROCA, Antonio. «El coto de

San Juan de Furelos». *Revista del Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses*. La Coruña, V-VI, 6-6 (1969-1970) 173-198.

¹⁴ Documentos relativos ao arrendo do couto de Furelos. ARG. Cornide. Fotocopias. Leg. 18, n.º 305. Os orixinais no Instituto "José Cornide" de Estudios Coruñeses.

¹⁵ Supoñemos que se trata da parroquia de San Xulián de Mondego (San Xiago de Mondego). Parroquia do Municipio de Sada, arciprestado de Cerbeiro e diocese de Santiago de Compostela, delimitada polas fregesías de Veigue e Carneoedo (N), Meirás y Mosteirón (S), Sada (E) y Dorneda (O). Dista 4,5 km da capital do municipio. V. *Gran Encyclopedie Gallega*, tomo XXI, Mella-Moura, p. 135.

¹⁶ LÓPEZ GÓMEZ, José Cornide..., 1997, pp. 43-48.

¹⁷ *Genealogía de los Bermúdez de Castro*. Disponible en: <http://genealogiabermudezdecastro.es/OTRAS-RAMAS/DESCENDIENTES-DE-FERNANDO-B-C/Senyores-de-Mondego-Jose-Cornide/> (consulta en 26 setembro 2020).

¹⁸ FORT, Carlos Ramón. *Discurso en elogio de D. José Cornide de Saavedra...*, 1868, p. 49

¹⁹ ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 59 y 163.

²⁰ ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 49 e nota 21.

²¹ ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 56 e nota 46 e p. 58 e nota 71.

²² ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 48 e 445.

²³ ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 628.

²⁴ FORT, 1868, *Discurso en elogio de D. José Conide...*, 1868, p. Apéndice I, pp. 43 y 45; VILANOVA RODRÍGUEZ, «Cornide...», 1977, circa, pp. 152-153, faino nacer o 25 de abril de 1734, e falecer o 22 de febreiro de 1803. Conf. PAZ-ANDRADE, Valentín. "Estudio preliminar", en CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de*

una historia de los peces y otras producciones marinas de la costa de Galicia. Sada (A Coruña): Edicíos do Castro, 1983, p. 13, no que tamén se indica a mesma data, todas erradas.

²⁵ 27 abril 1831. La Coruña. Carta de nomeamento de beneficiado do curato de Santa Eulalia de Maariz e o seu anexo San Xulián de Bazin, dependente del Priorado de Regua, da Encomenda de Portomarín, no Bispado de Mondoñedo, a favor de D. José Roca. ARG. Cornide. Leg. 18, n.º 304. Sobre esta filla, María Josefa, conf. LÓPEZ GÓMEZ, José Cornide..., 1997, pp. 42-43.

²⁶ MARTÍNEZ-BARBEITO, Carlos: *Torres, Pazos y Linajes de la Provincia de La Coruña*. Editorial Everest, 1986, pp. 398-402.

²⁷ LÓPEZ GÓMEZ, Felipe Senén. «Arredor do pasado e presente da coruñesa casa do ilustrado Xosé Cornide». *La Opinión*. (domingo, 20 xaneiro 2010), p. 24.

²⁸ Archivo Histórico de Protocolos de Madrid, Prot. 24.838, fols. 250-253. Reproducido en MANSO PORTO, Carmen. «Cartografía Histórica de José Cornide en la Real Academia de la Historia: el Mapa General del Reino de Galicia y los de sus diócesis (1760-1772)». *Abrente*, 42-43 (2010-2011) 237-302.

²⁹ VIGO TRASANCOS, Alfredo. *La Arquitectura de la Ilustración: clasicismo y neoclasicismo. 1700-1834*. A Coruña: Ayuntamiento de A Coruña, Vía Láctea, 1995, pp. 128-130.

³⁰ «La familia Franco deberá devolver el Pazo de Meirás. La jueza sentencia que la donación del inmueble se hizo al jefe del Estado, no al dictador a título personal». *La Voz de Galicia*, (2 setembro 2020). Disponible en <https://www.lavozdegalicia.es/noticia/galicia/2020/09/02/franco-deberan-devolver-pazo-meiras/00031599039349093449263.htm> (consulta o 26 outubro 2020). - [R.], Silvia. «Los Franco borran el pasado para afe rrarse al pazo [Meirás]. *El País* (sábado, 10 outubro 2020) 19.

³¹ MURGUIA, Manuel "Don José Cornide y

sus versos en gallego" (1917) *BRAG*, X, n.º 114 (febreiro 1917) 162-169 y 179-182.

³² MEIJIDE PARDO, Antonio. «Aportación a la historia industrial coruñesa: las fábricas textiles de Sada (1675-1762)», en *Revista Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses*, año 1, n.º 1, 1965, pp. 77-126. Inclúa a reproducción dun *Plano de la fábrica de jarcia y lona con anterioridad a 1740*. AGS. Mapas e planos, sig. XXXIX-5, lám. 5; e un *Plano de los talleres, proyectado por el ingeniero Croix, en tiempos del Marqués de la Ensenada*. AGS. Mapas y Planos, sig. VI-80, lám. 8.

³³ VALDEZ-BUBNOV, Iván. «Navíos para un imperio global: la construcción naval y la matrícula de mar en España, América y Filipinas durante el largo Siglo XVIII (1670-1834)». *Espacio, tiempo y forma. Serie IV, Historia moderna*, n. 32 (2019) 123-160. (Ejemplar dedicado a: Política imperial y administración de industrias estratégicas: la Armada española en el largo siglo XVIII). [Dispón de Resumo e Texto completo].

³⁴ DÍAZ-ORDÓÑEZ, Manuel. «El abastecimiento militar de cáñamo para el imperio español (1665-1808): globalización, estado y empresarios en el largo Siglo XVIII». *Espacio, tiempo y forma. Serie IV, Historia moderna*, n. 32 (2019) 45-72. (Exemplar dedicado a: Política imperial e administración de industrias estratégicas: la Armada española en el largo siglo XVIII). [Dispón de Resumo e Texto completo]; *Amarrados al negocio. Reformismo borbónico y suministro de jarcia para la Armada Real (1675-1751)*. Tese doctoral, dirixida por Carlos Martínez Shaw. Barcelona: Universitat, 2006; «La comisión del cáñamo en Granada. Sustituir la dependencia báltica como estrategia defensiva del Imperio español en el siglo XVIII» *Vegueña. Anuario de la Facultad de Geografía e Historia*, 16 (2016) 93-123; «La fabricación de jarcia en España. El Reglamento de Jorge Juan, 1750». En *El derecho y el mar en la España moderna* / coord. por Carlos Martínez Shaw, 1995, pp. 395-426; LÁZARO URDIALES, Iván. «Las relaciones entre España y Rusia durante el reinado de Felipe V (1722-1742)». *Espacio, tiem-*

po y forma. Serie IV, *Historia moderna*, n. 32, 2019 (Ejemplar dedicado a: Política imperial y administración de industrias estratégicas: la Armada española en el largo siglo XVIII)». [Dispón de Resumo e Texto completo]; TORRES SÁNCHEZ, Rafael. «La política de abastecimiento de cáñamo a la Armada en la segunda mitad del siglo XVIII». *Revista de historia naval*, Año n.º 30, N.º 116 (2012) 47-72.

³⁵ REICHERT, Rafael. «¿Cómo España trató de recuperar su poderío naval? Un acercamiento a las estrategias de la marina real sobre los suministros de materias primas forestales provenientes del Báltico y Nueva España (1754-1795)». *Espacio, tiempo y forma. Serie IV, Historia moderna*, n. 32 (2019) 73-102 (Ejemplar dedicado a: Política imperial y administración de industrias estratégicas: la Armada española en el largo siglo XVIII). [Dispón de Resumo e Texto completo].

³⁶ RODRÍGUEZ-VILLASANTE PRIETO, Juan Antonio. *Historia y tipología arquitectónica de las defensas de Galicia, funcionalidad, forma y ejecución del diseño clásico*. Sada: Edicións do Castro, 1984. Di Carré Aldao que os castelos de Fontán e Corbeiroa se construíron baixo o mando en Galicia do Príncipe de Barbazón, anos 1700-1702, para pór a vila ao abeiro das invasións, sobre todo poras industrias do Estado. Conf. CARRÉ ALDAO, Eugenio. *La Coruña*, vol. V, tomo 2.º de CARRERAS CANDI, F. (dir). *Geografía General del Reino de Galicia*. La Coruña: Ediciones Gallegas, S.A., 198, p. 927.

³⁷ ARG. Oficio Fariña, leg. 2.538 (9) y 21.210 (25). Sobre os herdeiros de Adrián de Roo e Baltasar Kiel, nas fábricas de Sada.

³⁸ MEIJIDE PARDO, Antonio. «Aportación a la historia industrial coruñesa...», 1965, pp. 77-126.

³⁹ MARTÍNEZ BARBEITO, Carlos. «Academia Apolo». *Gran Enciclopedia Gallega*. 1 (a-alo), p. 8

⁴⁰ Cornide posuía un exemplar, herdado de seu padre Diego Cornide, das *Fiestas minervales y aclamación perpetua de las Musas, a la inmortal memoria de el Ilus-*

trissimo y Excelentísimo Señor D. Alonso de Fonseca el Grande... por su escuela y Universidad... por mano de ... Joseph Vae-la y Vasadre... En Santiago: por Antonio Frayz, 1697. Custódiase na Biblioteca do Consulado da Coruña.

⁴¹ Diego Antonio Cernadas y Castro narra os festexos que se fixeron en Santiago para celebrar «la exaltación de nuestro Amabilíssimo Soberano el Señor Don CARLOS TERCERO à su Trono», e unha copia impresa encóntrase no fondo Cornide, leg. 9, nº 173, e é de supor que este papel pasou polas mans de Cornide, incluíndo os seus versos en galego, polo que puido servirle de modelo.

⁴² No libro correspondente ao *personal* da vila de Sada, do catastro de Ensenada, de 1752, aparece D. Juan Gil Taboada, ministro da Real Maestranza, 42 anos, casado, con dous fillos menores, viven na súa compañía a súa sogra e unha criada, e percibe de soldo 480 escudos, que son 4.800 reais. Citado por Murguía, *ob. Cit.*, p. 166, nota 1.

⁴³ CALDERÓN DE LA BARCA, Pedro. *Afectos de Amor y de Odio*. Edición digital a partir de la *Tercera parte de Comedias de don Pedro Calderón de la Barca*, Madrid, Por Domingo García Morrás, a costa de Domingo Palacio y Villegas, 1664. Localización: Base de Datos de Teatro Español del Siglo de Oro (TESO). Autorizada por Evangelina Rodríguez Cuadros. Disponible en: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/afectos-de-odio-y-amor--0/html/ff8241ae-82b1-11df-acc7-002185ce6064_2.html#I_1_.

⁴⁴ ARG. Catastro del Marqués de la Ensenada. Libro *Personal de Legos* (vecindario), ms., 1752, libro 2483.

⁴⁵ «Comedia famosa. Afectos de odio, y de amor. De Don Pedro Calderón de la Barca». Disponible en Biblioteca Virtual de Andalucía: http://www.biblioteca-virtualdeandalucia.es/catalogo/es/catalogo_imagenes/grupo.cmd?path=1012646 (consulta o 26 setembro 2020).

⁴⁶ *Afectos de odio y amor*. Popular libros.

Com. Dispoñible en: <http://datos.bne.es/obra/XX1907284.html?date=ASC&version=XX1907284spa> (consulta o 22 setembro 2020).

⁴⁷ *Décimas* En que se describen las fiestas celebradas en Sada con motivo del cumpleaños de Carlos III, en enero de 1761]. RAG. Conf. GIL MERINO, *La vida y obra...*, 1992, p. 55. Y *Décimas* (en las que se contesta a la réplica de Salgado). RAG. Conf. GIL MERINO. *La vida y obra...*, 1992, p. 54.

⁴⁸ RAH, leg. 6, n.º 104.

⁴⁹ CARRÉ ALDAO, Eugenio. *La Coruña*, vol. V, tomo 2º de CARRERAS CANDI, F. (dir.). *Geografía General del Reino de Galicia*. La Coruña: Ediciones Gallegas, S.A., 1980.

⁵⁰ ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, Xosé María. *Escolma de poesía galega. II. A poesía dos séculos XIV a XIX 1354-1830*. Ordeación, estudos e notas po Xosé M.ª Álvarez Blázquez. Vigo: Editorial Galaxia, 1959, pp. 307-313.

⁵¹ VILANOVA RODRIGUEZ, Alberto. «Cornide...». *Gran Enciclopedia Gallega*. Gijón, 1977 circa, t. 7 (coli-couse), pp. 152 153. (Published in 1977 circa), conf. p. 153.

⁵² MÉNDEZ FERRÍN, Xosé Luis. «Cornide áinda». *La Opinión*, (sábado 14 de abril de 2018), p. 11.

⁵³ GARCÍA CORTÉS, Carlos (2007), *Maria Francisca de Isla y Losada (1734-1808). Una conexión literaria en la Compostela de la Ilustración*. Madrid: CSIC. Anejos Cuadernos de Estudios Gallegos, 38. Álvarez Blázquez dedicalle un epígrafe: «María Francisco de Isla y Losada (1724-1808)», e reproduce o seu «Romance ao señor Abade de Fruime». ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, Xosé María. *Escolma de poesía galega. II. A poesía dos séculos XIV a XIX 1354 -1830*. Ordeación, estudos e notas por Xosé M.ª Álvarez Blázquez. Vigo: Editorial Galaxia, 1959, pp. 302-306.

⁵⁴ ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 136 y nota 395; MARTÍNEZ-ARBEITO Y MORAS; Carlos. «Doña María Francisca de Isla y su romance en gallego al Cura de Fruime».

Boletín de la Real Academia Galega, 38 (1957), 17-36. E tamén en *Cuadernos Hispanoamericanos*, 130 (1960), 94-98.

⁵⁵ FILGUEIRA VALVERDE, José. «Dona Maruxiña Isla Losada, musa dos 'ilustrados' de Galicia. *Terceiro Adral*, Sada, (1984) 69-75.

⁵⁶ TABERNER GUASP, José. *Teoría sociológica y educación*. Córdoba: Universidad de Córdoba, 1997, p. 183.

⁵⁷ BONILLA SAN MARTÍN, A. «El Renacimiento y su influencia en España», en *España Moderna*, 1902, p. 97, cit. por BARTOLOMÉ, B. «La educación de príncipes» [siglo XVI], en DELGADO CRIADO, Buenaventura (coord.). *Historia de la Educación en España y América. 2. La Educación en la España Moderna (siglos XVI-XVIII)*. Madrid: Ediciones S.M. Fundación Santamaría, 1993, pp.289-301, conf. p. 298; e reproducido, segundo Vico, en p. 316, por PAZ Y MELIÁ, A. *Opúsculos literarios de los siglos XIV al XVI*. Madrid, 1829.

⁵⁸ LÓPEZ GÓMEZ, Pedro. *Fuentes para la Historia de la Educación, institucional y estamental, en la España de la Edad Moderna*. Coruña, 215, 195 p. É unha ampliación da ponencia «Fuentes documentales para el estudio de la Educación en la Edad Moderna» presentada ás XI Jornadas de Castilla-La Mancha sobre investigación en Archivos: «La educación en España. Historia y Archivos», organizadas polo ARCHIVO HISTÓRICO PROVINCIAL DE GUALAJARA (19-22 novembro 2013), e publicada baixo o título *La Educación en España. Historia y Archivos*. Del 19 al 22 de novembro de 2013. XI Jornadas de Castilla-La Mancha sobre Investigación en Archivos. Archivo Histórico Provincial Guadalajara. D.L. GU 86-2015. Publicado no RUC da UDC, en 2015. Dispoñible en: PubColección DH - Documentos de traballo. Dspace, Identificador: <http://hdl.handle.net/2183/15557>.

⁵⁹ LOZANO NAVARRO, Julián José. *La Compañía de Jesús y el poder en la España de los Austrias*. Madrid: Cátedra, 2005, pp. 33-47, epígrafe dedicado aos «Colegios jesuíticos».

⁶⁰ VILANOVA RODRÍGUEZ, 1977 circa, «Cornide...», p. 152. «Estudió Humanidades en los Jesuitas, donde demostró un marcado carácter asociativo con sus compañeros y ser un buen observador de la Naturaleza, aunque no se esforzó mucho en sus estudios; no quiso seguir Derecho (pero lo empezó) como deseaba su padre. No obstante, durante su vida tuvo amplios contactos universitarios y preparó frecuentemente informes jurídicos». - LÓPEZ CAPONT, Francisco. *El desarrollo industrial pesquero en el siglo XVIII...*, 1998, p. 216.

⁶¹ Relación de los méritos... Murguía (1862, *Diccionario...*, p. 175) da unha data errada, 1475 (sic) que debe ser una gralla por 1745, o que tamén é inexacto, pois Cornide tería por esa data once anos, e a documentación incluída nas *Memorias da Academia de la Historia* indica a data de 1755. Conf. RAH-9-3906, co *Discurso de Cornide a la Real Academia de la Historia agraciando su admisión en la clase de honorarios* (FORT. *Discurso en elogio de D. José Conide...*, 1868, p. 50, nº 32). La Real Academia conserva a *Disertacion Geographico histórica sobre qual hubiese sido el antiguo asiento de la Ciudad Limica, ó Lemica señalada por Patria de Idacio en el Prologo de su Choricon. Escribiola y presentola á la D(o)n Joseph Andres Cornide, y Folgueyra* (RAH-9-5996-5, cuxo texto definitivo (RAH-9-5996-4) di: *Escribiola y presentola a la R(eal) Academia de la Historia D(o)n J(os)ph Cornide y Filgueira en 2 de Mayo de 1755*. Consérvase outra copia (RAH-9-5999-4) nun volume facticio encadernado en pasta, que contén discursos académicos. Toda esta información en ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 46, nota 14.

⁶² ARQUIVO DO REINO DE GALICIA (A Coruña). Biblioteca. *Catálogo de impresos del fondo José Cornide en el Arquivo do Reino de Galicia*/ dirección Pedro López Gómez; realización Mercedes Cerdeiras Uría. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 1996, 112 p.

⁶³ CERNADAS Y CASTRO, Diego Antonio (Cura de Fruime). «Carta cuenta o razón en suma de las festivas gozosas demos-

traciones con que la muy noble y muy leal ciudad de Santiago de Galicia celebró la solemne aclamación de nuestro Rey y Señor Carlos III». En *Obras en prosa y verso del Cura de Fruíme*, tomo V. Madrid, 1778-1781; GÓMEZ ORTEGA, Casimiro. *Ensayo poético del Rey Nuestro Señor Carlos III*. Madrid, en casa de D. Francisco Nipho, 1779.

⁶⁴ CASCALES, Francisco. *Carta política en que se explica y repreuba el modo de usar de las comedias en la antigüedad: reforma de ellas al presente y utilidades que pueden resultar de su uso en nuestra España*. S.I.: s.i., s.a.; IGLESLA, Agustín de la. *Respueta a la carta política que dio a luz el licenciado D. Francisco Cascales en la que se repreban el uso de las comedias y su representación por los gravísimos daños que en muchas ocasiona*. Madrid, 1756.

⁶⁵ *Le deita supérate serenata a quattro voici da cantarsi nel regio palazzo del Bon Ritiro in occasioni delle feste che si fanno per celebrare le nozze della serenissima infanta María Teresa con il... Delfino di Francia*. Madrid, per Antonio Sanz Stampatose, 1744; *Farnace. Dramma per musica tradotto dall'idioma italiano al castigliano d'ordine di S.M. da D. Girolamo Val.. La Composizione della musica e di D. Francisco Coraelli...* En Madrid, na Imprenta de Antonio Sanz, 1739; *Lecciones sobre rigodón y pavana divididos en siete partes con otros tres capítulos titulados: Grave, Alegro y Amable..* s.l. ms. siglo XVIII; *Lea, Imperatrice della China. Festa teatrale da representarsi nel glorioso giorno del nome del Ré nostro signore...* Madrid, nella stamperia di Antonio Sanz, 1741; METASTASIO, Pedro. *La clemenza di Tito: ópera dramática*. [Madrid]: En la imprenta de Lorenzo Francisco Mojados, 1747; *L'eroe ciñese. Opera drammatica...* Madrid, en la Imprenta de Lorenzo Mojardos, 1744; MILLAVACA DE LODI; Juan Ambrosio. *Armida placata. Componimento drammatico... per festeggiare i gloriosi sponsali della reale infanta Dª María Antonia Fernanda con il Real Duca du Savoia*. Traducida del italiano por Carlos Brosqui Farinelo... Madrid, en la imprenta de Lorenzo Francisco Mojardos, s.a.; *Le Nozze di Bacco. Dramma pastorale con*

accidenti eroici per música. Da representarsi nel reio Teatro del Bon Ritiro... per la gloriosi sponsali del reali infante D. Filippo... Essendo corregitore il Marchese di Montealto... Madrid, Nella stamperia di Antonio Sanz, 1739.

⁶⁶ *Borrador de un Viaje desde Villafranca a Santiago* [1786]. Reproducido en ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p.160.

⁶⁷ La correspondencia con Ayllón José López de la Torre Ayllón y Gallo), amigo e logo albacea de Cornide, durante a estadía deste en Lisboa entre 1799 e 1800, custodiase entre os papeis de Gayangos, mss. 1798-188, en Biblioteca Nacional, 1038-4, fols. 51 vrº y 52, dadas a conocer e publicadas parcialmente por Fidelino de Figueiredo e outros. Conf. ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 50 y notas 25. 26 y 27. - FIGUEIREDO, Fidelino. "Cartas originales de D. José Cornide durante su permanencia en Lisboa 1799-1800"/ Publicadas por Fidelino de Figueiredo. *Letras. Boletim da Faculdade de Filosofia y Letras*. Rio de Janeiro, 3 (1947).

⁶⁸ Carta de Cornide a José López de la Torre Ayllón y Gallo. Lisboa, 2 abril 1799. Reproducida en ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 465

⁶⁹ Carta de Cornide a José López de la Torre Ayllón y Gallo. Lisboa, 26 abril 1799. Reproducida en ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, pp. 473-474 .

⁷⁰ Carta de Cornide a José López de la Torre Ayllón y Gallo. Lisboa, 30 julio 1799. Reproducida en ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, pp. 530-531.

⁷¹ ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, 2009, p. 105

⁷² Descoñécese a data do seu primeiro enlace, mais hai indicios de que fose a partir de febreiro de 1765.

⁷³ LÓPEZ CAPONT, Francisco. *El desarrollo industrial pesquero en el siglo XVIII. Los salazoneros catalanes llegan a Galí-*

cia. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1998; MEIJIDE PARDO, Antonio. «La economía marítima de Sada y Fontán en la época precapitalista. Los salazoneros catalanes», en *Anuario Brigantino*, nº 18 (1995) 91-104. Disponible en: http://anuariobrigantino.betanzos.net/Ab1995PDF/1995%20091_104.pdf (consulta, 13 outubro 2020).

⁷⁴ ARG. Catastro de Ensenada. *Interrogatorio*, libro 2841.

⁷⁵ D. Domingo de Ponte Andrade, presbítero, tiña 56 anos, e exerceía de tenente do cura párroco, D. Joseph Benito Montenegro, de 41 anos, que debía gozar dunha posición desafogada, pois tiña ao seu servizo dous criados maiores e dúas criadas. ARG. Catastro de Ensenada, *Personal de Eclesiástico*, libro 2484.

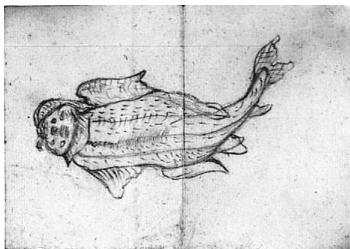
⁷⁶ CARRÉ ALDAO, Eugenio. *La Coruña*, vol. V, tomo 2º de CARRERAS CANDI, F. (dir). *Geografía General del Reino de Galicia*. La Coruña: Ediciones Gallegas, S.A., 1980, p. 915, p. 908 e ss.

⁷⁷ RODRÍGUEZ-VILLASANTE PRIETO, Juan Antonio. *Historia y tipología arquitectónica de las defensas de Galicia, funcionalidad, forma y ejecución del diseño clasicista*. Sada: Edicións do Castro, 1984. SANTALLA LÓPEZ, Manuela. «Gremios y barcos en las Reales Fábricas de Ferrol: Astilleros (A Graña y Esteiro), Arsenales (A Graña, Dique y Parque), La Real Fábrica de Sada, Nueva Población de Ferrol y Real Fábrica de Cobreira de Xubia», en *Actas del Congreso sobre Patrimonio Industrial y Obra Pública en España*. Ed. coordinada por Miguel Ángel Álvarez Areces. Gijón (Asturias): CICEES, 2010, pp. 567-574.

⁷⁸ LARRUGA Y BONETA, Eugenio. *Memorias políticas y económicas sobre los frutos, comercio, fábricas y minas de España con inclusión de los reales decretos, órdenes, cédulas, aranceles y ordenanzas expedidas*

para su gobierno y fomento

Vol. 15, t. XLV. Fábricas de sombreros, lienzos y metales del Reyno de Galicia [Ed. facsimilar de 1787-1808. Madrid en la Imprenta de Benito Cano]. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, Gobierno de Aragón, Instituto Aragonés de Fomento, 1995-1997, Cit. por MARTÍNEZ SUÁREZ, Xosé Lois, LÓPEZ GONZÁLEZ, Cándido. «Forma urbana y tipos arquitectónicos en los albores de la Modernidad. Las huellas del régimen absolutista español en la Galicia atlántica. El caso de Sada». En *Ciudad y formas urbanas. Perspectivas transversales*. Vol. 1. Teoría, historia urbana y metodologías urbanísticas. Septiembre 2018. Primer Congreso Internacional ISUF-H Zaragoza 2018. Hispanic International Seminar on Urban Form. <http://eventos.unizar.es/go/isuf2018>. Javier Monclús, Carmen Díaz Medina, eds. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2018, pp. 177-188, p. 179.

Debuxo dun peixe
[arg_cornide_44820_205a_05]

⁷⁹ MEIJIDE PARDO. «Aportación a la historia industrial coruñesa...», 1965, pp. 77-126.

⁸⁰ ARG. Catastro del Marqués de la Ensenada, *Interrogatorio de Santa María de Sada*, libro 2481.

⁸¹ MARTÍNEZ SUÁREZ: LÓPEZ GONZÁLEZ. «Forma urbana y tipos arquitectónicos en los albores de la Modernidad. ..., 2018, pp. 177-188.

⁸² CORNIDE, José. *Relacion de los meritos y servicios de Don Joseph Cornide de Saavedra...* Madrid, 1790. AHN, Códices, L. 1049, donde se dice que «Es copia de la original, que queda en la secretaría de la Cámara de Gracia y Justicia y Estado de Castilla... Madrid, siete de diciembre de mil setecientos y noventa = Felipe de Vallejo». Reproducido en ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...*, pp. 46-48, que afirma que gran parte deses méritos están reunidos en MURGUÍA, Manuel (1862), *Diccionario de escritores*

gallegos. Vigo: J. Campañel. Voz «Cornide Folgueira y Saavedra», pp. 175-181, y en LÓPEZ GÓMEZ, José *Cornide...*, 1997, p. 60. Hay una copia en AGI. Indiferente general, leg. 2.777.

⁸³ LÓPEZ CAPONT, Francisco. *El desarrollo industrial pesquero en el siglo XVIII. Los salazoneros catalanes llegan a Galicia*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1998.

⁸⁴ LÓPEZ CAPONT, Francisco. *El desarrollo industrial pesquero en el siglo XVIII...*, 1998, p. 215.

⁸⁵ LÓPEZ CAPONT, Francisco. *El desarrollo industrial pesquero en el siglo XVIII...*, 1998, pp. 215-2019.

⁸⁶ LÓPEZ CAPONT, Francisco. *El desarrollo industrial pesquero en el siglo XVIII...*, 1998, pp. 219-224.

⁸⁷ Conf. MORGADO GARCÍA, A. *La imagen del mundo animal en la España Moderna*. 2015. Texto completo, p. 167 Disponible en: https://www.academia.edu/9828681/LA_IMAGEN_DEL_MUNDO_ANIMAL_EN_LA_ESPA%C3%91A_MODERNA_2015_TEXTO_COMPLETO (consulta 16, outubro 2020).

⁸⁸ RAH. Informe de D. José Cornide sobre lo que debe hacerse para proceder con el debido conocimiento en el fomento de la pesca del Reyno de Galicia. La Coruña, 19 marzo 1775. Leg. 9/5918, fols. 124-8. Hai unha copia no Archivo da Catedral de Santiago, ms. 397.

⁸⁹ Relacion de los meritos y servicios de don Joseph Cornide de Saavedra...

⁹⁰ 9 febreiro 1786. Recibos asinados por D. Andrés Sobrino e D. Mateo Fandiño, Directores do Montepío, de que recibiron do apoderados do Gremio de Mareantes de San Pantaleón das Viñas, e Sada, respectivamente, para a habilitación de barcos, redes, e aparellos. ARG. Cornide. Leg. 1, nº 7, 1 y 2.

⁹¹ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Memoria sobre la pesca de la sardina en las costas de Galicia*. Madrid. Joachin Ibarra Impresor de Cámara, 1774.

⁹² CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de*

una historia de los peces y otras producciones marinas de la costa de Galicia, arreglado al sistema del caballero Carlos Linneo. Con un tratado De las diversas Pescas, y de las Redes y Aparejos con que se practican (1788) / Por Don Joseph Cornide, Académico honorario de la de Historia, vecino de la Coruña. S.l.: Oficina de Benito Cano. Publicado en facsimilar por Edicíos do Castro e a Área de Ciencias Mariñas do Seminario de Estudios Galegos, cun estudio preliminar por Valentín Paz Andrade, Sada, 1983.

⁹³ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas....* 1788, pp. I-XXXVIII

⁹⁴ PLUCHE, Noël Antoine. *Espectáculo de la naturaleza o Conversaciones acerca de las particularidades de la historia natural ...* / escrito en el idioma francés por el abad M. Pluche ; y traducido al castellano por el P. Estevan de Terreros y Pando ... ; tomo I, parte primera. 4^a ed. Madrid: Imp. de Andrés de Sotos, 1785.

⁹⁵ Publicada no *Memorial literario* de xullo de 1786.

⁹⁶ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas...* 1788, pp. 1-188.

⁹⁷ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas... ,* 1788, pp. 93-94.

⁹⁸ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas...,* 1788, p. 183.

⁹⁹ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas...,* 1788, pp 189-224.

¹⁰⁰ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas... 1788, pp. 225-230*

¹⁰¹ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas...,* 1788, pp. 231, 238, 246, 252, 260 y 264.

¹⁰² CORNIDE SAAVEDRA, José. *Informe a la Sociedad Compostelana sobre el uso de la jábega*. RAH. Leg. 9/5918, fols. 218r-233r.

Hai un exemplar manuscrito, con debuxos, de 1786, de José Cornide, no ARG.

¹⁰³ En nota, di Cornide: Los macareos cría de la sarda. Nada que ver coa definición da RAE: Intumescencia grande que, en la desembocadura de ciertos ríos y rompiendo con estrépito y velocidad extraordinaria cauce arriba, levantan las aguas del mar durante las mareas más vivas.

¹⁰⁴ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Memoria sobre la pesca de la sardina en las costas de Galicia*. Madrid. Joachin Ibarra Impresor de Cámara, 1774. Da Colección Martínez-Barbeito, hoxe na Biblioteca da Fundación Pedro Barrié de la Maza, sig. 5132 y 8983. Hai unha edición facsimilar de Francisco Calo Lourido (Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, D.L. 1997. Once anos máis tarde, volvería Cornide a tratar do tema, noutro escrito dirixido á Sociedad Compostelana, da que era individuo: *Memoria sobre la pesca de la sardina en la costa de Galicia, causas que detienen sus progresos, y medios de removerlas para su fomento*, ms. 1785. Exemplar no Museo de Pontevedra.

¹⁰⁵ Cita Cornide a Ley 10, libro 7, tít. 8º da *Recopilación de Castilla*, repetida por Felipe II en Toledo, 1560, a consecuencia da petición 79 dos Reinos, e é a que determina as redes e trallos prexudiciais para a cría e conservación da pesca.

¹⁰⁶ Maguna Echazarreta, Joaquín. Ibárruri (Vizcaya), 1719 – Madrid, 15.VIII.1794. Intendente e conselleiro de Guerra. Iniciou a súa carreira como gardiamarina, o 12 de decembro de 1736, pasando a alférez de fragata, logo de navío, tenente de fragata, logo de navío, capitán de fragata, e logo de navío, para finalizar en Ferrol, o 11 de febreiro de 1773 como intendente de Mariña daquela provincia marítima. E o 21 de xuño de 1780 foi promovido a conselleiro de Guerra para a vacante deixada por falecemento do marqués da Castañar, cargo que desempeñou ata a súa morte o 15 de agosto de 1794. RAH. *Diccionario Biográfico*. Disponible en <http://dbe.rah.es/biografias/43567/joaquin-maguna-echazarreta> (consulta, 14 outubro 2020).

Su postura en: MAGUNA, J. de. *Dictamen y reflexiones que produce el Capitán de Navío, Intendente General de Marina, sobre la red llamada jábega y quanto ha ocurrido con motivo de su uso*. Ferrol, 1774. RAH leg. 9-5.918.

¹⁰⁷ En el Reino de Granada usan para la pesca de la sardina una red de mallas estrechas semejante al Bregin, que en la costa de Málaga y Marbella llaman jábega y boliche, aunque boliche lo usan para significar no una red, sino un lance o redada, como se puede ver en los diccionarios de la Academia y de Covarrubias.

¹⁰⁸ En nota, di Cornide que conserva os nomes franceses porque é difícil toparlles equivalentes en castelán, no sendo en substancia outra cousa que diferencias da traíña a quen distingue o tamaño e a calidade das mallas, e a figura do seu cope. E remite ás láminas que acompañan o texto. De Duhamel, di Cornide que Francisco María de Silva, na súa *Década epistolar*, que a súas diferentes obras sobre agricultura, comercio, artes mecánicas, e Marina, son útiles, e ben escritas, e manexou a pluma con solidez, estilo e acerto. Conf. SILVA, Francisco María de. *Década epistolar sobre el estado de las letras en Francia: su fecha en París año de 1780*. Madrid: Antonio de Sancha, Impresor, 1781.

¹⁰⁹ Cornide considéraos, xunto con Plinio, e algún dicionario, as súas fontes principais na elaboración do seu traballo sobre a pesca da sardiña, como indica no *Ensayo de una Historia de los Peces y Otras Producciones Marinas de la Costa de Galicia...*, 1788. Guilleme Rondelet, médico naturalista francés, do s. XVI, soado polos seus traballos sobre os peixes, considerado un taxonomista prelinneano. *De piscibus marinis*, Lyon, 1554. Tivo o mérito de prescindir nas súas obras de elementos fabulosos.- Conrad Gesner (1516-1565), erudito suízo, que cultivou numerosas ramas do saber, filoloxía, física, e historia natural, basea a súa obra máis nos coñecementos transmitidos polos antigos que nos adquiridos empiricamente. Publicou a *Historia animalium* entre 1551 e 1558, en 3 vols.

e 1 póstumo, e outra paralela á anterior, *Icones animalium*, 1553, 1555, 1560, especie de enciclopedia animal ilustrada, con breves textos.- Ulises Aldovrandi (1552-1605), italiano, nacido en Boloña, cidade na que foi nomeado profesor de medicina e director do xardín botánico, o que lle valeu para ensinar historia natural. O seu museo de curiosidades foi un dos maiores da época, no que pretendía facer unha representación do mundo natural. Para os tres autores, conf.: MORGADO GARCÍA, A. *La imagen del mundo animal en la España Moderna*. 2015. Texto completo, pp. 21-27. Disponible en: https://www.academia.edu/9828681/LA_IMAGEN_DEL_MUNDO_ANIMAL_EN_LA_ESPA%C3%91A_MODERNA_2015_TEXTO_COMPLETO. Cit. pp. 21-28. (consulta 16, outubro 2020).

¹¹⁰ Está fóra de dúbida a influencia de Linneo sobre Cornide. V. CORNIDE SAAVEDRA, José. *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas de la costa de Galicia ...*, 1788. Propietario Real Academia Galega. A Coruña. Hai unha edición con estudo preliminar por Valentín Paz Andrade (Coruña: Publicacións da Área de Ciencias Mariñas do Seminario de Estudos Galegos, 1983). Linneo sistematizou unha nomenclatura binomial para animais e plantas, baseada nun nome científico único e universal, formado por dous nomes latinos, o primeiro para o xénero, e o segundo para a especie. LINNAEUS, Carl. *Systema naturae* (1735-1770) [*Systema naturae per regna tria naturae, secundum classes, ordines, genera, species, cum characteribus, differentiis, synonymis, locis*], con 13 edicións corrixidas e aumentadas. Serviría de punto de partida para o evolucionismo de Darwin. Conf. «Carlos Linneo» Wikipedia. Disponible en: https://es.wikipedia.org/wiki/Carlos_Linneo (consulta, 15 outubro 2020). Cornide cita a 13^a ed., Vindobona, 1767, p. 420.

¹¹¹ Naturalista francés, coñecido por publicar unha influínte enciclopedia de historia natural nos 1760s: *Dictionnaire raisonné universel d'histoire naturelle* (6 vols. París, Chez Lacombe, 1764-1768). Conf. «Jacques-Christophe Valmont de Bomare»(Ruan, 17 de

setembro de 1731 - París, 24 de agosto de 1807). Wikipedia. Dispoñible en https://es.wikipedia.org/wiki/Jacques-Christophe_Valmont_de_Bomare (consulta, 15 outubro 2020).

¹¹² Polibio, historiador grego (Megalópolis, Grecia, 200 a. C.-118 a. C.) primeiro en abordar unha historia universal. Dos seus 40 volumes só nos chegaron 5 e fragmentos doutros. Fixo unha descripción dos diversos países mediterráneos, entre eles Hispania. Conf. POLIBIO. *Historia universal bajo la República romana*. Tr. Juan Díaz Casamada. Barcelona: Editorial Iberia, 1968; SANTOS, Juan & TORREGARRAY PAGOLA, Elena *Polibio y la Península Ibérica*. Bilbao: Universidad del País Vasco. Servicio Editorial, 2005. Textos de Polibio sobre Hispania: en español, na *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes*.

¹¹³ SARMIENTO, Fray Martín. *Cartas al Duque de Medinasidonia, 1747-1770*. José Santos Puerto, ed. Ponferrada: Instituto de Estudios Bercianos, 1995. Na listaxe de escritos de Sarmiento sobre Historia Natural, hai un titulado *Sobre los atunes y almadrabas*, de 1757. Conf. AMENEIROS RODRÍGUEZ, Rocío. «Trabajos y libros sobre Historia Natural y Medicina de Martín Sarmiento». *Trocadero*, n. 31 (2019) 127-148.

¹¹⁴ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Informe a la Sociedad Compostelana sobre el uso de la jábega*, 1786, RAH. Leg. 9/5918, fol.s 218r-233r, conf. fol. 231. Hai un exemplo no ARG.

¹¹⁵ DUBERT, Isidro. «'Gallegos espúrios' y conjuras catalanas. Ilustración y pesca en Galicia a finales del Antiguo Régimen». En *Estudio en homenaje al profesor José M. Pérez García. Historia y Modernidad*. Vol. 2. Ed. a cargo de María López Díaz. Vigo: Servicio de Publicacións da Universidade de Vigo, 2009, 2 v., pp. 99-119. Disponible en https://www.usc.gal/hmoderna/web/uploads/publicaciones/archivo/803/53fde13a31-13_dubert.pdf (consulta el 31 outubro 2020).

¹¹⁶ *Ensayo de una historia de los peces y otras producciones marinas de la costa de Galicia, arreglado al sistema del caballero*

Cárolos Linneo. *Con un tratado De las diversas Pescas, y de las Redes y Aparejos con que se practican* (1788) / Por Don Joseph Cornide, Académico honorario de la de Historia, vecino de la Coruña. S. l.: Oficina de Benito Cano. Publicado en facsimilar por Ediciós do Castro e a Área de Ciencias Mariñas do Seminario de Estudos Galegos, cun estudio preliminar por Valentín Paz Andrade, Sada, 1983.

¹¹⁷ Publicado en *Espíritu de los mejores diarios literarios que se publican en la Europa*, 11 de xaneiro de 1790.

¹¹⁸ En: *Memorial literario, instructivo y curioso*, 6 (1801)

¹¹⁹ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Descripción circunstanciada de la Costa de Galicia y raya por donde confina con el inmediato reino de Portugal: hecha en el año de 1764*. Edición e estudio por X.L. Axeitos. A Coruña: Ediciós do Castro, D.L. 1991. Está en ARG, Cornide, leg. 2/17

¹²⁰ PIÑEIRO RIVAS, Carlos. *José Cornide: un historiador ilustrado*. Tesis doctoral. Programa de doctorado en Historia e Historia del Arte y Territorio. Director Juan Antonio Sánchez Belén, S.I.: UNED. Escuela Internacional de Doctorado, 2017, epígrafe 2.2.3, p. 147.

¹²¹ PIÑEIRO RIVAS,..., 2017, epígrafe 2.2.3.4.S-4, p. 153.

¹²² O título do manuscrito é máis longo e expresivo da súa finalidade, *Descripción circunstanciada de la Costa de Galicia, noticia de la pesca que se hace en sus puertos, y de los barcos y aparejos de sus matriculados formada por..., año de 1785 según las relaciones comunicadas a la Real Sociedad Compostelana por los Caballeros Ministros de matrícula en virtud de orden del Exmo. Sr. Bailío Fra Don Antonio Valdés Secretario de Estado y del Despacho Universal*. 1785. RAH. Leg. 9-/5918. Outra versión anterior do texto (ARG, fondo Cornide, leg. 2 (17) de 1764) foi a editada por AXEITOS, X. L. *Descripción circunstanciada de la costa de Galicia y raya por donde confina con el inmediato reino de Portugal*. Sada: Ediciós do Castro, 1991.

¹²³ O conflito entre os agresivos métodos empresariais dos cataláns enfrenteado ao tradicionalismo dos pescadores galegos foi obxecto de numerosos traballos, v.g.: MEIJIDE PARDO, Antonio. «Antiguos recursos de Galicia. Cáñamo y seda».

Rev. De economía de Galicia. Vigo, 43-44 (1965) 65-78; «Aportación a la historia industrial coruñesa. Las fábricas textiles de Sada (1765-1762)». *Revista José Cornide de Estudios Coruñeses*, 1 (1965) 77-126; «La economía marítima de Sada y Fontán en la época precapitalista: Los salazoneros catalanes». *Anuario Brigantino* (1995); «Encuesta sobre cosechas de lino y cáñamo en la antigua provincia de La Coruña. 1827. *Revista del Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses*. La Coruña, 8-9 (1972-73) 201-226; «Estirpes catalanas en La Coruña: J. V. Galcerán, hombre de negocios y político liberal (1765-1837)». *Pedralbes*, Barcelona, 7 (1987) 205-226; «La fábrica de jarcia y cordelería de La Coruña (1770-1823)».

Revista del Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, La Coruña, 17-21 (1986) 211-244; «Mercaderes catalanes en Galicia. Juan Carré y Bartra (1806-1844)». *BRAG*, n 333-339 (1965) 28-49;

«Negociantes catalanes y sus fábricas de salazón en la ría de Arosa» (1780-1830). Comunicación presentada en el I Coloquio de Historia Económica, Barcelona, mayo de 1972. La Coruña: Imp. Moret, 1973; GARCÍA BAYÓN, C. «Catalanes en Galicia». A.B.C. (11 abril 1976); VILAR RODRÍGUEZ, Margarita. «Éxito y ocaso de una saga de negociantes catalanes en Galicia: la casa de comercio Francisco Ferrer y Albá (1750-1860)». *Cuadernos de estudios gallegos*, V. 53, n. 119 (2006).

¹²⁴ *Descripción circunstanciada...* 1875. RAG. Leg. 91/5918, pp. 202-204 do ms.

¹²⁵ SAÑEZ REGUART, Antonio; ARBEX, Juan Carlos. *Diccionario histórico de los artes de la pesca nacional*. Madrid: Imp. de la Viuda de Don Joaquín Ibarra, 1791-1795, 5 vol. Ed. fac. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Secretaría General de Pesca Marítima; Barcelona: Lunwerg, D.L. 1988, 2 vol.

¹²⁶ CORNIDE SAAVEDRA. *Descripción*

circunstanciada de la Costa de Galicia..., 1785, fol. 202r-202v.

¹²⁷ CORNIDE SAAVEDRA. Observaciones sobre el establecimiento de correos marítimos en el Puerto de la Coruña. Ms., s.d. RAH, leg. 9-5917, fol. 113r-120v.

¹²⁸ CORNIDE SAAVEDRA. *Descripción circunstanciada de la Costa de Galicia...,* 1785, fol. 202v.

¹²⁹ CORNIDE SAAVEDRA. *Descripción circunstanciada de la Costa de Galicia...,* 1785, fol. 202v.-203r.

¹³⁰ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Noticia de la villa y puerto de Sada en la costa de Galicia.* Ms. autógrafo, con enmendados do autor. RAH-9-3907-13, fol. 129-130; Conf. ABASCAL & CEBRIÁN. *Los viajes de José Cornide...,* 2009, P. 162 y nota 445.

¹³¹ Conf. CARRÉ ALDAO, Eugenio. *La Coruña*, vol. V, tomo 2.º de CARRERAS CANDI, F. (dir). *Geografía General del Reino de Galicia.* La Coruña: Ediciones Gallegas, S.A., 1980, p. 915.

¹³² MEIJIDE PARDO, Antonio. «Aportación a la historia industrial coruñesa...», 1965, pp. 77-126, conf. p. 92.

¹³³ CARRÉ ALDAO, Eugenio. *La Coruña*, vol. V, tomo 2º de CARRERAS CANDI, F. (dir). *Geografía General del Reino de Galicia.* La Coruña: Ediciones Gallegas, S.A., 1980, p. 915, p. 913.

¹³⁴ CARRÉ ALDAO, E. «Influencia de los catalanes en el progreso de la industria pesquera de Galicia». *Boletín de la Real Academia Gallega*, IV (1912-13) 189-93, 213-218, y 241-248; CARMONA BADÍA, Xan. «Igualdade e desigualdade nas pesquerías galega de mediados do século XVIII». *Grial*, XXVII, n. 102 (1989) 216-226; RODRÍGUEZ FERREIRO, Hilario.

«Consecuencias del establecimiento de los fomentadores catalanes en las Rías Bajas en el siglo XVIII». *Obradoiro de Historia Moderna: Homenaje al Prof. Antonio Eiras Roel en el XXV aniversario de su cátedra.* Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, Servicio de Publicaciones, 1990, pp. 269-296.

¹³⁵ MEIJIDE PARDO, Antonio. «Aportación a la historia industrial coruñesa...», 1965, pp. 77-126, conf. p.95

¹³⁶ MEIJIDE PARDO, Antonio. «Aportación a la historia industrial coruñesa...», 1965, pp. 77-126, conf. pp. 96-102

¹³⁷ CORNIDE SAAVEDRA. *Descripción circunstanciada de la Costa de Galicia...,* 1785, fol. 203r.

¹³⁸ CORNIDE SAAVEDRA. *Descripción circunstanciada de la Costa de Galicia...,* 1785, fol. 203r-203v.

¹³⁹ CORNIDE SAAVEDRA. *Descripción circunstanciada de la Costa de Galicia...,* 1785, fol. 204r.

¹⁴⁰ CORNIDE SAAVEDRA, José. *Descripción de la Costa de Galicia... y sus tres conventos jurídicos.* RAH. Leg. 91/5.517, fol.s 274-44r. conf. fol. 37r.

¹⁴¹ PENA, M.T. (1995), «La Física llega a Ferrol». *La Voz de Galicia.* Serie VI, nº 213 (Sábado, 3 xuño 1995) 2.

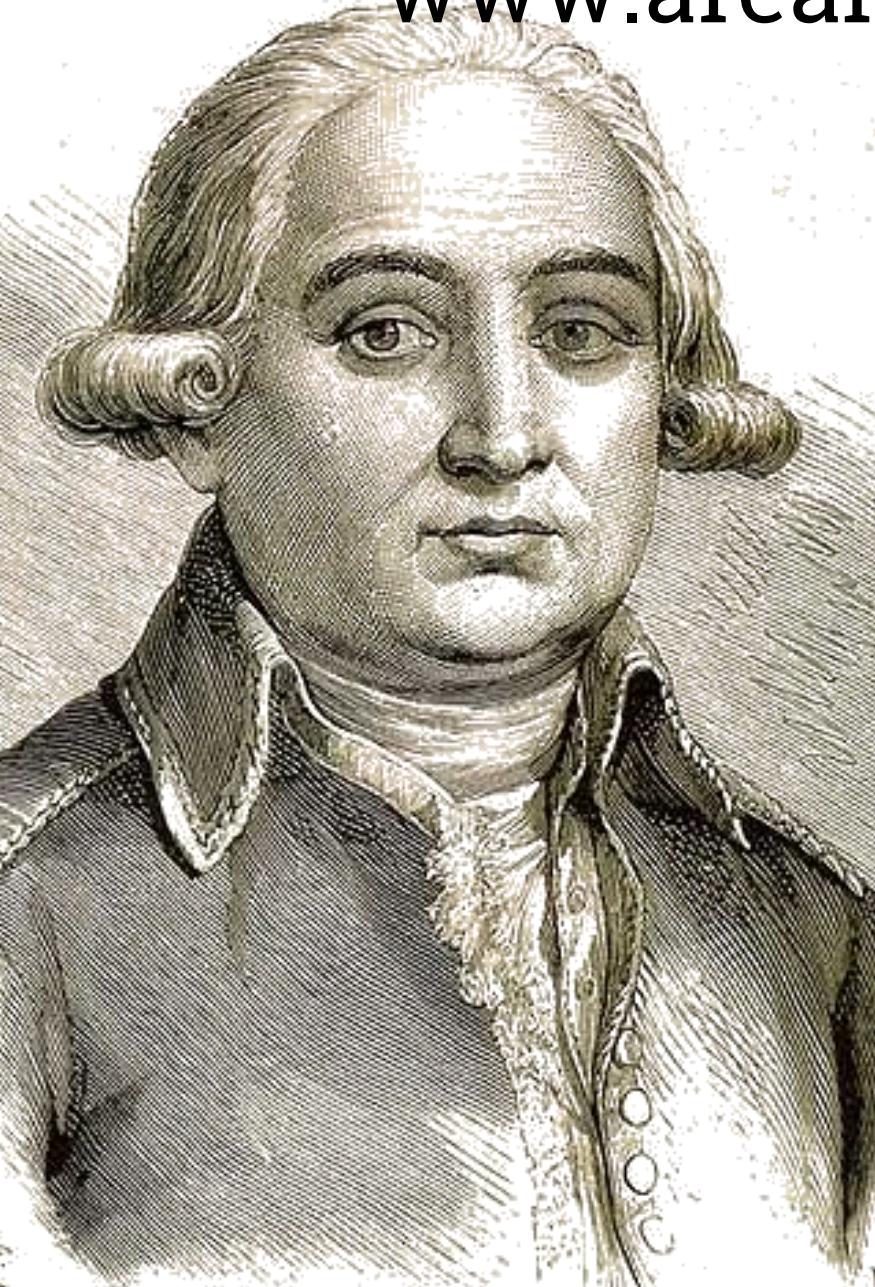
¹⁴² VILANOVA RODRÍGUEZ. «Cornide...», 1977 circa, p. 153; GIL MERINO, *La vida y obra...,* 1992, p. 51.

¹⁴³ En manuscritos contidos en atados, sig. 9/3899 a 3904. Conf. DAVIÑA SAINZ, Santiago (recop.). Los manuscritos inéditos de Cornide de la Real Academia de la Historia. A Coruña: Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses, 2005, p. 20.

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Joseph Cornide". The signature is fluid and cursive, with a large, stylized 'J' at the beginning. It is written on a light-colored background.

www.areal.gal

CADERNOS DE ESTUDOS LOCAIS

edita

A. C. IRMÁNS
SUÁREZ
PICALLO

colabora

Deputación
DA CORUÑA